

ВАСИЛЬ РАДИЧ

М
арсис
З
алізняк

**ВИДАННЯ КЛЮБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
в 1952 році**

**Величина книги 10 x 7 x 2
цалів, 500 ілюстрацій, 4 ве-
ликі кольорові таблиці, по-
над 700 сторін друку, ціла
оправлена в полотно з зо-
лотими витисками.**

**ЦІНА КНИГИ В ПЕРЕД-
ПЛАТІ \$15.00.**

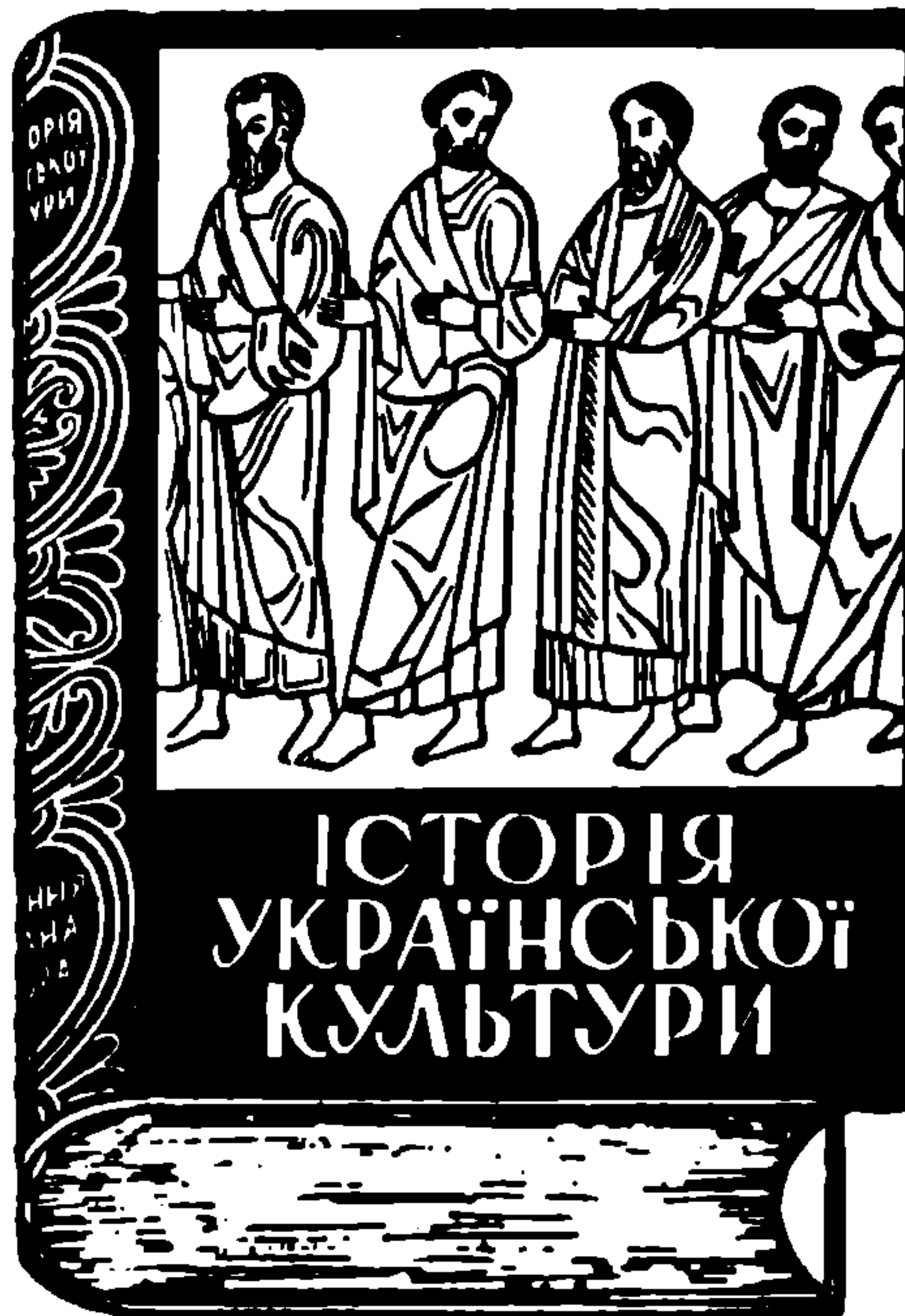
**При замовленні платиться
\$5.00, а решта ратами до
виходу книги з друку.**

**ГОТІВКОЮ НАПЕРЕД ПЛА-
ТИТЬСЯ ТІЛЬКИ \$13.00.**

Адреса Клубу:

UKRAINIAN BOOK CLUB, LTD.,

834 1/2 MAIN STREET WINNIPEG, CANADA PHONE 591 419

**Величина книги 10 x 7 x 2,4
цалів, 600 ілюстрацій, по-
над 900 сторін друку, ціла
оправлена в полотно з зо-
лотими витисками.**

**ЦІНА КНИГИ В ПЕРЕД-
ПЛАТІ \$18.00.**

**При замовленні платиться
\$6.00, а решта ратами до
виходу книги з друку.**

**ГОТІВКОЮ НАПЕРЕД ПЛА-
ТИТЬСЯ ТІЛЬКИ \$15.00.**

UKRAINIAN BOOK CLUB

BOOK 11.

WASYL RADYCH

MAKSYM ZALIZNIAK

HISTORICAL NOVEL

VOLUME II

19 WINNIPEG 52

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

КНИЖКА 11.

ВАСИЛЬ РАДИЧ

МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

ЧАСТИНА II

19 ВІННІПЕГ 52

Обкладинка Мирона Левицького

Printed by
The New Pathway, 184 Alexander Ave., Winnipeg, Man., Canada

XXIV

ПІД ЗАМОК

— Ах, який же я радий, який радий, що метелиця до вас мене загнала, — говорив Хаїм уранці до старого Данила й Катрі, облесливо всміхаючись.

— Дівчина теж не раз тебе згадувала, чоловіче добрий, — відповів Данило. — Ти їй велике добро вчинив, а гарні люди добра не забувають. Спасибі тобі...

— Ой, за що ви мені дякуєте, дідусю! Коли нашу дівчинку забрали в “прокляте місце”, я так плакав, так плакав, що моя Сура вже починала побоюватися за мене.

— За твоє добре серце Бог тебе не оставить і пошле тобі щастя у всіх ділах твоїх.

— Це ви правду сказали, — в мене дуже, дуже добре серце. Мені аби щонебудь — і я зараз плачу... Мій Шльома горобцеві ногу відірвав — і то я плакав цілий день.

— Що ж, це також добре, — треба кожну тварину милувати й шкодувати. Немічного й беззахисного кожен образить... Так, так, — і в писанії це сказано...

До полудня небо прояснилося, вітер затиш, і ліс, немов казковий велетень, відпочивав після важкого, впертого бою. Поламане гілля, наполовину по-

привалюване сніговими заспами, лежало — немов трупи на побоєвищі.

— А далеко звідси до села? — спитав Хаїм.

— Тобі до села потрібно?

— Так, моя шкапина нікудишня, — я хотів бидесь у фільварку купити доброго коня... Мені треба за орудкою поспішати.

—Що ж, діло добре, купи, серце, купи... Надвечір будеш в Устинівці, там в орендаря знайдеш усе, що треба. Тільки я радив би тобі в нас довше спочити.

— Спасибі, дідусю.

— Відпочиватимем?

— Нема часу думати про спочинок. Купцеві завжди треба поспішати.

— Роби, як тобі краще.

Не давши коняці якслід передихнути, Хаїм розпитав, кудою краще проїхати, й подався в дорогу. Устинівку він знайшов легко, й зараз таки почав розмову з посесором про купівлю коня.

Посесор, мабуть, догадався, що Хаїмові кінь дуже потрібний і, користуючись нагодою, правив за нього втрое. Не сподобалось це Хаїмові. Він просив і благав — хоч трохи поступитись із ціною, але — дарма. Довелося виложити грошенята й відчислити стільки, скільки жадали.

— Нічого, я відіб'ю собі ці гроші, — потішав себе Хаїм, — з відсотками надолужу їх, а тоді можна буде й самому орендарем стати. Ех, славно буде!... Всі величатимуть мене тоді не інакше, як “пан посесор...” Сурі можна буде нову одіж справити й навіть

новий жовтий шаль купити... Вона казала була раз, що бачила на нашій пані жовтий шаль, і після того їй навіть снівся цей шаль... Хаїм — посесор, гм!...

Він посмикував за віжки, але йому все здавалося, що кінь занадто поволі біжить. Чим скоріш бігтиме кінь, тим швидше прибуде більше золотих у потайному гаманці, й Хаїм стане паном посесором.

І раптом щось наче вдарило його по голові. Йому стало так холодно й лячно, аж віжки випали з рук, коли згадав козака Максима. Йому видалося, що сірі очі запорожця позирнули на нього, що Максим близько, дуже близько, що він ось тут, десь поруч із ним, і дивиться на нього своїм гострим, мов клинок, поглядом, зазирає в душу і все читає в ній, мов у книзі. О, який жах, який льодовий жах пройняв мізерне тіло майбутнього пана посесора, — воно тремтіло, як у лихоманці.

Поволі ступає втомлений недавніми перегонами кінь. Ніхто його не принукує, ніхто не гонить. Ще кілька хвилин цього болісного почування, і ось на тонких блідих губах подорожнього розплилась усмішка.

— Ні, запрожець ні про що не довідається, — подумав з полегкістю. — В разі потреби його можна буде вкопати так, що...

Висока кучугура снігу перервала цю думку, й Хаїм засмикав віжками, занукав і замажав батою.

Кінь побіг швидше...

Приїхавши до маєтку Гуманських, Хаїм навіть не заскочив додому, а просто подався до пана Сванцевича.

— Скажіть панові, що в мене до нього велика справа, — звернувся до гайдука, що дрімав у сінях.

— Не можна.

— Чому не можна?

— Пан лає паню, — йому ніколи.

— Скажіть панові головному управителеві, що Хаїм приїхав здалека з важливою вісткою, так і скажіть.

— Мабуть давно не нюхав панських батогів, коли сам лізеш у пельку.

— Що там батоги, — батоги нічого, а ви все таки скажіть... А то пан і на вас розгнівається...

— Хаїм загадав, мабуть, велику справу, — подумав гайдук, і зник.

За кілька хвилин із покоїв вибіг Сванцевич з канчуком, що нічого доброго не віщував.

— Катрю знайшов! — скрикнув Хаїм, висовуючи цю вістку, мов щит.

Щит був надійний. Канчук полетів у куток.

— Де? Коли?.. В кого вона? — посипались питання, і, не чекаючи на відповідь, Сванцевич схопив несподіваного вісника за барки й просто потягнув його до одної з порожніх кімнат.

Двері з грюкотом зачинилися.

— Ну, говори, розкажуй!.. Та жвавіш, а то знаєш...

— Знаю, знаю...

Хаїм розповів усе за кілька хвилин і запропонував свої послуги на провідника.

— Я доведу ясновельможних панів до самого місця, а ясновельможний пан уже обділить мене своєю ласкою... Якби мені дві сотні золотих, то я...

— Ти ще торгуєшся, пся креф!

— Ой, ні, борони Боже!.. Я знаю, що ясновельможний пан завжди буде справедливий і милостивий для бідного Хаїма... Це не те, що якийсь там запоріжський козак. Щоб усім їм п'ятниці не діждати.

— Удосвіта виїжджаємо, — постановив управитель. — Ти проведеш нас туди, де сховали дівку. Як не знайдемо її, то більш тобі додому не вертатись, — запам'ятай собі моє слово!

Ще не розвиднилось, як із панської брами виїхала валка. Сванцевич оголосив, що їдуть ловити хлопів-утікачів, щоб покарати їх. Вершники були озброєні від голови до ніг, бо шлях був неблизький, а в дорозі легко було наткнутися на гайдамацьку ватагу.

Хаїм теж їхав верхи. Але на коні почував себе так, немов на дибах. Ухопившись сухорлявими пальцями за гриву, він усю дорогу жалібно стогнав. Він думав уже не про збільшення свого гаманця, не про панські батоги, не про Максима запорожця; всі його розумові здібності були спрямовані в один бік — якби втриматися на сідлі й не опинитись у коня під копитами.

Знов випала негода. Вітер сік у лице гострими сніжинками, стогнали сосни й ревіли дуби. І враз серед лісового гомону затріщали мушкети... Дикий пронизливий крик, повний страшного одчаю, пронісся по лісі. Ще хвилина — і все стихло... Тільки дуби ревіли, тільки сосни ридали та ялиці.

Коли зійшло сонце, ніхто вже не показався на порозі Данилової хати. Не сотався синій димок над ко-

мином. Молодої господині й сліду не було, а старий Данило, що збройно захищав дівчину, лежав поранений у сінях. Налетівши зненацька, круки, мабуть, не мали часу або просто полінувалися його добити.

Наскок удався — й Катря знов опинилася в руках свого ката. Її везли прив'язану коневі до спини. Один вершник вів за поводи Залізнякавого коня. Його знайшли на прив'язі на Даниловому подвір'ї, і пани ніяк не могли збагнути, яким робом кінь та одіж запорожця опинилися в лісі в якогось невідомого діда.

— Мабуть, його вбито, — сказав Сванцевич.

— Туди йому й дорога, — підхопили супутники.

— А щоб він зовсім здох! — щиро додав Хаїм.

Але якби так в цей час з'явився тут Максим, то зрадник напевно так би й скотився із сідла, дарма що їхав серед озброєних вершників.

XXV

ЯРМАРОК

Гарний був торг цього року. Смілянський ярмарок так наче хотів якось особливо відзначитись і притьмити всі досьогочасні ярмарки. Над великим майданом стояв гомін. Людський галакіт, іржання коней, худоби, гук бубнів і дзенькіт балабонів, — усе злилося в невгомний гамір.

На майдані було завізно. Серед селян, панів, козаків та жидів, що поз'їздилися з околиць сіл та

містечок, не можна було й пройти, не то що проїхати, а поміж сірими свитками, білими кожухами й темними чемерками та бекешами інколи мигне червоний жупан запорожця, що випадково опинився на ярмарку.

Пригнали й татари свої табуни. Це було чудо, а не коні. Пани не могли надивитися на степових красунів, і залазили в лихварські борги, щоб не набратись сорому перед людьми й не вернутися додому без обнови.

Торг був жвавий, але була й нагода повеселитись. В заїздах дим стѡяв стовпами. Пани, яким удалося добре продати свій товар, збиралися великими гуртами і з запалом грали в кості, розгріваючись добрим винцем, або старим медом, настоящим у предківських льохах.

Не обходилося і без сварок. Іноді вони кінчалися добре, але бувало й так, що суперечка переходила в бійку, — тоді в повітрі дзвеніла сталь, і на килими лилася свіжа червона кров.

Людське життя цінували тоді надто дешево, і пролити кров свого брата вважали просто за молодецтво.

Суворі, важкі це були часи. Права не визнавав ніхто. Над правом панував п'ястук, і зажди переможцем був сильніший.

Максим Залізник, порадившись із Мелхиседеком, вступив на хутір свого товариша Василя Кременя. Василь теж належав до запорізького війська, але кохання примусило його покинути Січ і стати мирним хуторянином.

Хутір Кременя стояв на мальовничій галяві серед ліса — обведений новим дубовим тином. Нова простора хата й друга менша стояли на березі ставка. Високі тополі, мов вартові, вистроїлися вздовж тину. На старій хаті збоку була причеплена шпаківня, а на клуні звили собі гніздо бузьки. Міцна, поважна побудова хутора свідчила, що його мешканці живуть у достатках.

Ідучи з монастиря, Максим Залізник узяв у свого старого приятеля — ченця Тихона — запорізьку одіж, що була в нього на приховку і, сівши на коня, що подарував йому ігумен, знов став запорожцем.

Поява старого друга, та ще така несподівана, була для Василя — мов справжнє свято.

— От спасибі, братіку, що мене згадав, — говорив Василь, обіймаючи друга. — Хлопці, візьміть коня від мого любого гостя, та догляньте його гарненько. Прошу до хати, братіку. Ти ще не бачив моєї Олесі... Жінко, а йди подивися, якого ми гостя маємо... Це старий друг мій, ми з ним воювали разом і саламаху з одної миски сьорбали...

Назустріч Максимові вийшла струнка, чорнява жінка. Хрещата плахта й оксамітна корсетка чітко підкреслювали її жагучу красу.

— Тепер я розумію, друже Василю, чого це ти повісив шаблю на стіну й не сумуєш за своїм конем, — промовив з привітним усміхом Залізник.

Господиня клопоталася, бажаючи почастувати гостя на славу, а старі товариші за чаркою доброї слив'янки згадували своє колишнє життя.

Увечорі, лишившись на самоті, Максим звірився Василеві в своїх таємницях і спитав, чи може він надіятися на підтримку Кременя, в якого ще й досі не припинялися зв'язки з Низовим козацтвом.

— Чи не забагато ти, Максиме, на себе набираєш? — спитав Василь, підливаючи товаришеві темної, запашної слив'янки.

— Я сполягаю не на свої німі сили, а на поміч Божу, — відповів гість.

— Це так, але пам'ятай, що багато й крові не повинної проллється, багато вдовиць і сиріток піде з торбами.

— Кров і так щодня ллється. Краще вмирати в бою, ніж під батогами.

— І це правда. На мене ти можеш сполягати, як на себе самого. Все, що зможу, що в силі моїй буде, все для справи зроблю.

Товариші почали обмірковувати подробиці грізної розправи, що мала визволити український народ з неволі.

— Ти добре влаштувався, — завважив Максим, побачивши на порозі молоду господиню.

— А хто не дає тобі так улаштуватися? — спитав господар.

— Одного доля сама шукає, а інший усе життя за нею блукає, та ніяк її не спіймає.

— Хіба мало дівчат на світі!

— Що з того, що їх багато? Своєї я ще не зустрів. Значить — нема долі.

Прогостювавши в приятеля днів зо два, Залізник відїхав, поспішаючи на ярмарок, де могла трапитись нагода знайти потрібні для Гуманського коні.

В ярмарковій метушні Максим почувався цілком вільно й вигідно. Запорожці, що тримались на ярмарку окремим гуртом, зустріли його як свого товариша й майже весь час він перебував із ними.

Вдень товариші вештались по ярмарку, а вночі бенкетували, наводячи жах на всіх сусідів.

Але й тут Максим, підібравши відповідний мент, встиг порозумітися з Низовими лицарями щодо посольства.

— Хай їдуть послувати попи, і ти приїдеш, — там здобаємося. На Січі це буде видніш.

Нарешті Максимові пощастило знайти відповідні коні. Найнявши двох конюхів-татар, він мав уже рушити в поворотну дорогу. Але товариші намовили його залишитися ще на день і погуляти як слід на прощання. Залізник лишився, але це мало не накоїло йому лиха.

Увечорі запорожці зібралися в винярні, в якій любили погуляти. Спочатку народу було мало, але незабаром почали сходитися ярмаркові люди, і до півночі в винярні стало глітно.

Галас, регіт, вистуки гопака, — все зливалося в один гомін. Козаки сиділи під стіною за столом, а напроти вмостився якийсь гладкий пан, що видимо приїхав здалека. Біля нього метушилась різномаста шляхта.

Максим упізнав цього пана, — він бачив його в Гуманських і запам'ятав його прізвище. Гладкий

пан був — Станіслав Лисинський. Очевидно, пан упізнав і Залізняка. Спочатку він перешіптувався з сусідами, а потім, коли хміль досить підкрасив йому щоки, він раптом звернувся до Максима, спитавши нахабним, задирливим тоном:

— Гей, ти, слухай, як там поживають твої пани?

— У мене нема панів, — я вільний козак і сам сабі пан, — почув відповідь.

— Брешеш, ти — конюх чи свинопас ясновельможного пана Гуманського.

— Конюхом ні в кого я не був, я — управитель конюшні. І не був я й свинопасом, принаймні не пам'ятаю, щоб доводилось мені колинебудь пасти пана Лисинського, — промовив Максим цілком спокійно.

Треба було бачити, що раптом сталося з паном та його прибічниками, — він до решти побагровів від гніву.

— Що ти сказав, лайдаку?

— Хіба не дочуваєш?

Запорожці зо сміху аж за боки бралися, дивлячись на комедію. Тоді Лисинський вихопив шаблю й кинувся помститися на зухвалому схизматикові, який поважився відплачувати зневагою за зневагу.

Та Залізник не дрімав, і панська шабля зустрілася з таким влучним ударом, що з брязкотом відлетіла до стіни. Товариші одного й прибічники другого вмить повихоплювали зброю, і в винярні зчинилася справжня бійка. Ворог окружив їх з усіх боків, і козакам погано довелося в першій хвилині під градом ударів шабель. Важко було одному встоятися проти десяткох.

— Смерть схизматикам!.. Смерть хлопам!.. —
ще дужче зарепетувала шляхта, коли один запоро-
жець упав з розрубаним черепом.

— Вперед, браття! — громовим голосом крикнув
Залізник і почав пробиватись до дверей, завзято ру-
баючи шаблюкою напасників.

XXVI

СОН МАКСИМА

Зачинені двері злетіли з завісів, і запорожці опи-
нилися на вулиці, лишивши в винярні двох убитих
товаришів.

Непроглядна темрява захистила козаків від
дальшого переслідування. Важкі запорізькі шаблі
лишили по собі вічну пам'ятку і багатьом напасни-
кам, тож козаки рішили зникнути з ярмарку, не до-
жидаючи ранку.

Максим побудив конюхів і, захопивши куплені
коні, поїхав додому. Спершу йому треба було за-
їхати до старого Данила — взяти свого коня й за-
лишену в нього зброю. Наближаючись до хати ста-
рого, вершники почули протяжне виття.

— Пане, спереду — щось негаразд, — завважив
старший татарин.

— Негаразд, — додав другий.

— Швидше, підганяйте коней! — скомандував
Максим. Підїхавши до Данилового обійстя, поба-
чив, що брама — відчинена навстіж, а хатні двері
стояли непівпричинені.

Передчуваючи недобре, Залізник нагаєм порозганяв псів, що на нього накинулись, і переступив знайомий поріг.

У сінях біля самих дверей лежав Данило — без найменшої ознаки життя; до його, мов сніг, білого волосся в багатьох місцях поприлипала темна запечена кров. Безладдя в хаті й відсутність Катрі сказали все без слів.

— Напад був несподіваний... Старий оборонявся, але, певна річ, нічого не міг удіяти проти сильнішого ворога, — сказав Залізник. — Та й де йому, сердезі, боронитись!... Але хто цей ворог?.. Хто міг Катрю відшукати?.. Якщо напад був випадковий, то дівчину могли захопити як покупний товар. А може її врода звернула увагу котрого з розбишак? Тоді вона назавжди загинула для бідного Гната... А що, як вона втекла і десь сховалася під час метушні?.. Але куди вона могла — самотна й безпорадна — заховатись?.. Ні, не сховалась наша зозуля, схопив її яструб і з собою поніс.

— Цей дід, здається, ще живий... Кров на холоді спинилась, — звернувся до Максима татарин.

Данила втрюх перенесли на ліжко й почали оглядати рани. Старий татарин добув шкур'яний мішок, де в нього були цілющі трави, розпалив вогонь і почав варити засушені квіти разом із жовтим подвгастим корінням.

Коли рани промито, а ліки виготовано й остуджено, він приложив темний, густий вивар до рани й як слід перев'язав її чистою пілочкою.

— Як старий оживе, то це буде чудо, — завважив Залізняк.

— О, пане, Аллах нерідко творить чуда, — відповів татарин.

“Лікар” увілляв старому кілька капель тієї ж рідини в рот і обережно почав розтирати задубіле тіло. Тим часом другий татарин готував сніданок для здорових.

Опівдні по тілі пораненого пробіг перший струмінь теплої крові; обличчя швидко відживало і тільки смертельна блідість свідчила про важку недугу.

— Він іще житиме! — упевнено проголосив татарин. — Якщо ми його не кинемо, — додав він.

— Ти, Мустафо, залишайся з хворим, а ми мусимо їхати, — сказав Залізняк.

— Слухаю, пане, — я доглядатиму його.

— Я віддячу тобі за це.

— Віддячить мені Аллах і пророк його Магомет.

— Я хотів би від нього довідатися, що за напасники тут були, — сказав Максим.

— Тепер не можливо... Старий ще довго буде такий слабий, — треба його берегти...

— Хай буде так.

Залізняк поїхав з молодим татариним. Ще не успіли вони добитися до маєтку Гуманських, а вже конюхи сказали Максимові, що найдено Катрю й приведено його коня.

— Добре, що я дізнався про це раніш, поки не зустрівся зі своїми ворогами, — подумав Залізняк, і в голові йому вмить повстала ціла історія, щоб вияснити панам, яким робом його кінь опинився в ста-

рого Данила. Він оповів їм, що під час нічлігу в одній коршмі у нього вкрали коня, одіж і зброю.

— Добре, що хоч наші ясновельможні пани покарали діда, що, очевидно, переховував крадене, — голосно сказав Максим, — так, щоб усі його чули.

Ту саму історію повторяв він також і Сванцевичеві, якого цілком спокійно поздоровив з нагоди спіймання “дикої хлопки”.

— О, тепер вона не втече з моїх рук! — сказав управитель і засміявся якимсь трухлявим і жорстким сміхом.

— Ще б пак!..

— Я хочу вибити з неї правду й довідатись, як вона тоді втекла... Хто міг їй допомогти?

— Негідники скрізь трапляються, — вставив наче мимохіть Залізник.

— Я б уже вибив з неї правду, та мені шкода її тіла, бо в неї прекрасне тіло, дарма що вона хлопка.

— А я зовсім іншого погляду... Ну, і що гарного ви бачите в цій хлопці? Хіба вона не така, як і всі інші?

— Е, пан Максим, видно, не знається на жіночій вроді... В неї стан, як у панянки, вихованої на королівському дворі... Я тепер уже не тримаю її в підземеллі, — раз вона звідти втекла, то втече і вдруге, — в конторі є кімната безпечніша від підземелля.

— Значить пташка — в гарній, певній клітці?

— Так, так, я вже подбав про те, щоб сховати її як слід... Але мені мало її вроди, її тіла! Я хочу взяти її душу — і візьму. Хлопка не повинна мати такої завзятої душі...

Так розмовляючи, управитель з Максимом перейшли через подвір'я і порівнялися з бічним крилом палати. І раптом із-поза рогу виглянула вертка, сухорлява постать Хаїма. Він швиденько скинув шапку, хотів щось сказати головному управителеві, але побачив Залізняка, й шапка випала йому з рук, а в широко розкритих очах став такий жах, ніби він побачив перед собою живого чорта.

— Хаїме! — кликнув Максим, але Хаїма вже не було; він сховався, щез, ніби в землю провалився. На снігу тільки валялася його шапка.

Сванцевич зараз таки розказав, що завдяки Хаїмові йому пощастило напасти на слід Катрі.

— Он як, — ніби зовсім спокійно промовив Максим, але ця коротенька фраза була для зрадника остаточним присудом смерти.

Надвечір перед сумерком Максим побачив крізь віконце паню Констанцію, що верталася з прогульки. Їхала на своєму улюбленому арабському бігуні, — за нею їхав чура. Чоловік молодій господині застудився й ніяк не міг її супроводити. Через це Максимові не довелося скласти перед ним і звіту про свою подорож.

Ясновельможна пані їхала спроквола, опустивши віжки й байдужа до всього. Очевидно вона глибоко поринула в свої думи.

Максим проводив її довгим, упертим поглядом. Йому жаль було тратити з очей ту дивну, чарівну жінку.

Коли вона зникла на закруті дороги, козакові власна хатина видалась холодною, похмурою і не-

привітною. Цілий вечір він почував себе якось дивно, й образ чарівної жінки не зникав з-перед його очей.

Хоч і страшенно втомлений після дороги й пережитих хвилювань, Максим заснув міцним, важким сном.

Сон-чарівник переніс його з простої хати до якогось райського, невиданого саду. Він опинився на березі дзвінкого струмка; смарагдовий килим, увесь у пахучих квітах, опускався до самої води, де його облямовували голубі дзвіночки, соромливо заглядаючи в ясне дзеркало. Понад кущами троянд роями літали метелики й золоті бджілки. Звідкись — десь ніби з горбка, що синів здалека, — долітали мелодійні звуки музики... Подеколи подих вітру приносив на своїх крилах ніжну пісню.

Максим не відчував тужливої самотності. З ним була жінка — молода й прекрасна, як цей дивний весняний ранок. На ній була якась дивовижна шата... Прозора тканина дозволяла бачити ніжнорожевий відблиск її тіла... Сповиті втомою промінисті очі дивилися на нього з безмежним коханням, коралеві уста кликали до поцілунків, до насолоди... Він почував гаряче дихання цієї богині, і голову йому почав сповивати туман... Приємний туман... Це було чарівне, неземне оп'яніння... Ось вона обвила його шию своїми ніжнорожевими руками, і грудьми припала до його грудей.

— Любий, я твоя... Я довго на тебе ждала... Зігрій же моє серце, візьми мою любов... Я віддаю тобі

свою душу й тіло, свою молодість і красу... Візьми мене...

Знагла високо на скелі виросла друга жіноча постать. Не сяяла вона небесною вродою. На ній була одіж із грубого селянського полотна, — одіж українки. Її заплетені коси були оповиті вінком червоного маку, а потріскані від роботи руки спиралися на хрест. В її темних очах, що вилискували слідами невиіплаканих сліз, горіло якесь дивне полум'я. Мовчки дивилася вона на прекрасну свою суперницю і мовчки показувала Максимові на захід.

Він оглянувся й побачив відблиск далекої заграви, хмари чорного диму, і до його вух долетів протяжний, глибокий стогін.

Залізник стрепенувся, відштовхнув чарівливу красуню, і раптом усе десь зникло з очей... Навколо була темрява... Тільки роздратований слух ще сприймав свист і гуготіння розбурханого полум'я... Часом долітали постріли, благання й прокльони...

Максим прокинувся. Надворі вже був день, і гайдук, що стояв біля порога, кликав його до пана.

XXVII

ДВА СЕРЦЯ

Бранка опритомніла аж тоді, коли її відв'язали від сідла і вкинули в окрему конторську кімнату, що стала в'язницею.

Катря розплющила очі, оглянулася, й перед нею

невиразно почали зарисовуватися спогади страшної ночі.

Дід вийшов до брами, але чомусь довго не вертався... Було чути стуки, крик... Данило швидко вбіг до хати й при світлі каганця почав оглядати Залізнякаві пістолі, що лишилися в нього на перехованні.

— Дідусю, що скоїлось? — спитала перелякана дівчина.

— Ой, горе нам!... Злі люди ламають браму... Багато їх... Мені старому — що, мені не двічі вмирати, але шкода тебе, дівчатко моє миле... Не пошкодують вони ні твоєї молодости, ні краси.

— А втекти не можна?

— Куди втечеш?.. Нас оточили... Чуєш, як брама тріщить?.. Ну, хоч не даром я віддам тебе... Не до руки мені Залізнякава шаблюка, старий я вже і немічний, щоб нею замахнутись, але з пістолі стрілити ще зможу...

— Дідусю, брама, здається, впала... Вони близько... Вони тут...

Справді, на порозі показався Сванцевич, а з-поза його спини визирало вусате обличчя Бунського й лютих гайдуків.

Глянувши на свого смертельного ворога, Катря пополотніла, затремтіла, як спіймана пташка, і впала без пам'яті.

Наче крізь сон чула крики непрошених гостей, чула постріли, але як її загорнули в кожух, як прив'язали до сідла, — нічого вже не пам'ятала.

Тепер ось здавалося, що її зараз таки, негайно поволочуть у страшне підземелля, але години минули, а її ніхто не чіпав.

— Що це значить? — питала сама себе ув'язнена.

Нарешті двері відчинилися, і до кімнати увійшов Сванцевич. Він був блідий, губи тремтіли, і кутики уст пересмикувало нервовим корчем.

— Слухай, Катре, тобі не пощастило втекти від мене, і тепер ти знов здана на мою волю. Ти — бідна, підневільна хлопка, і я можу зробити з тобою все, що схочу... За твою втечу я міг би віддати тебе на ганебну, люту смерть... Ти знаєш, що ти в моїх руках...

— Ну й катуйте...

— Ні, я не можу тебе катувати... Не можу тому, що ти мені краща за всіх жінок, яких я знав... Я сам перед собою соромився до цього признатись, а ось тобі звірюся з цією таємницею... Не губи себе, згадай, що я говорив тобі раніш, і...

— Не буде цього, — рішуче відповіла дівчина.

— Ніколи?

— Ніколи, поки я жива, а з мертвою — робіть, що знаєте.

— Чув я це й раніш...

Сванцевич задумався. Йому самому здавалось диким, дивним і незрозумілим, яким робом він раптом відчув себе в невидимій владі тієї дівчини. Чому це він якось не то боїться, не то гидує насильством над нею?

Тупнувши ногою, але не сказавши більш ні слова, він вийшов. Катря з полегкістю прислухалась до його кроків, що десь віддалялися в порожніх кімнатах.

Думки її знов полинули в безпросвітню далеч, і даремно шукали виходу з неволі. Вона думала про свого Гната, але тепер їй важко було сподіватись від нього помочі. Вона розуміла, що хіба тільки чудо може її врятувати, а люди тут напевно будуть безсилі. Вони напевно будуть безпорадні супроти тих заходів, яких уживатиме пан Сванцевич, щоб позбавити її найменшої можливості знов утекти.

— Гнате, соколе мій ясний, вже не побачу тебе ніколи!

У маєтку була ще й друга жінка, теж молода й вродлива, що нудьгувала на самоті у своїй пишній, золоченій клітці.

Це була дружина молодого Гуманського — пані Констанція. Відраза до чоловіка незабаром перейшла в ненависть.

Вона уникала його погляду, намагаючись також уникати його товариства. А це вдавалося їй легко. Пан Станіслав, як і раніш, жив тільки в сфері своїх стаєнних інтересів, а до всього іншого був цілком байдужий. Він добре розумів, що йому не під силу було викликати любов і пристрасть у серці молоді жінки, і взагалі вся історія з одруженням видавалася йому повною нісенітницею, найбільшою помилкою цілого його життя.

— Мене втягнули в цю пастку, втягнули невідомо нащо й пощо, а тепер я мушу грати дурну ролю,

ніби-чоловіка до кінця своїх днів, — думав часом, дивлячись на свою дружину.

— А що буде, коли вона візьме та й придбає собі коханця? Але кого ж їй вибрати собі? Ну, жінки, в таких випадках не вибагливі... О, це так воно певно й буде! А буде!... Та все таки я не простий шляхтич, а Гуманський... Отже моя честь повинна обурюватись, протестувати... Треба буде викликати його на двобій, а я цього терпіти не можу... Гидко шаблю в руки взяти... Препогане становище.

Нитку його міркувань перервало зголошення про прихід управителя панської конюшні, якого ясновельможний пан хотів бачити.

— Хай увійде!

До кімнати ввійшов Максим і вклонився.

— Здорові були, здорові, — наче б зрадів Гуманський. — Ну, розкажіть, як там вам їздилося? Чи зможуть ці ваші новокуплені коні заступити мені тамті пропавші?

Максим оповів те, що можна було оповісти, і сказав, що ясновельможний пан сам переконається, чи пощастило йому замінити пропажу.

Звітування тривало недовго, і Залізник мав уже попрощатись, коли до кімнати ввійшла пані Констанція.

Вона не просто глянула на козака, а наче опекла його своїм поглядом і, привітно відповівши на уклін, попросила чоловіка призначити їй іншого чуру для прогульок, бо цей дотеперішній їй недовподоби, а сам пан, мабуть, не любить їздити вер-

хи, бо часто з цього чи іншого приводу ухиляється від прогульок.

— Кого ж ми оберемо? — спитав сам себе Гуманський.

— Хіба у вас немає людей?

— Татарина призначити, чи що?

— Ні, тільки не татарина! У них так погано стирчать вуха, а я нетерплю каліцтва, — півжартом, а півсеріозно заперечила пані.

— Тоді я вже справді не знаю..

— Якщо пані мене не забракує, то я сам з охотою виконуватиму при її особі обов'язки чури, — сказав Залізник.

— Ви дуже ввічливі, але в вас, мабуть, не знайдеться часу...

— Я завжди радий служити ясновельможній пані.

— Ось і гаразд, покінчено справу, — з полегкістю промовив Гуманський.

— В такому разі ми можемо ще сьогодні поїхати на прогульку, — сказала пані.

Залізник мовчки вклонився й вийшов.

— Правду кажучи, я не розумію цієї втіхи — без пам'яті наосліп летіти сніжними полями... Весною або літом, — о, це інша річ! — завважив чоловік.

— Здається, я умерла б без цієї шаленої їзди. Коли стрілою мчиш полями, то й думки твої летять скоріш від птиці, і веселіш у жилах кров пливе...

— У кожного свій смак...

— Звичайно.

— Та ваш смак якийсь дивний...

— Якби всі люди думали однаково, то дуже нудно було б на світі.

— Можливо.

— Чи ви думаєте, що я взагалі мушу бути дуже веселою?... Якщо так, то помиляєтеся.

— Ви хотіли мене вколоти?

— Зовсім ні.

— Я не хлопчик, і вмію розрізняти тон.

— Так? А я й не сподівалася, що в мого чоловіка такий тонкий слух... Такий тонкий, що він чув навіть те, чого нема й не було.

— Ви не можете розмовляти зо мною без глуму, а я цього не люблю... Чуєте? Не люблю!...

— Дуже жаль.

— Замість жалю, краще не дратувати, не дражнити людини.

— Вчиняю вашу волю, і залишаю вас.

Сьогодні пані Констанція вдягнулася в один із кращих своїх верхових строїв.

Коли під ганок підвели коня, — вона, за допомогою Максима, легко, як пір'ячко, опинилася на сідлі. Вона була свідомо своєї непереможної краси, і це обдавало всю її постать якимсь особливим гордовитим, божественним спокоєм.

Залізник, у синій чемерці і в смушевій шапці з кармазиновим верхом, теж був — як намальований.

Коні Гуманських були в'їжджені дуже добре, тож і на них тепер любо було глянути.

Ще не встигли вершники рушити й під'їхати під браму, як пан Станіслав вийшов на ганок і, спершись на колону, здаля любувався ними.

— А чи не візьме собі вона Максима в коханці? — подумав Гуманський, але це підозріння видалось йому таким безглуздим, що він аж зареготався.

Вершники зникли з очей.

XXVIII

ПЕРША ЛАСТІВКА

Хоч земля, сповита білою казкою снігів, ще спочивала в безжурному сні, хоч твердий лід, як і раніш, сковував річки й озера, але в повітрі вже повіяло чимсь юним, радісним, новим.

Весна була ще далеко, та вірні її вісники вже гомоніли про те, що скоро-скоро вона прийде... Прийде прекрасна й молода.

Легкі, ледвевловимі подихи теплого вітру пробігали полями й долинами, а від помаху їх прозорих крил снігова кора ставала пухкою; небо привітніше синіло, та й сонце рідше ховалося за хмари. Горобці чи не перші дістали вістку, що чарівниця наближається, і радості цим метушливим, перемерзлим і зголоднілим створінням не було краю.

Пані Констанція, як і раніш, їздила верхи на прогульки, і на питання чоловіка відповіла, що це конче потрібно для її здоров'я. Справді, вона зав-

жди верталася з тих прогульок бадьора, жвава, й обидві старі пані не могли не признати, що їздити верхи — чудовий лік проти нудьги.

Одного разу після такої прогульки пані Констанція притримала свого коня, щоб дати можливість Максимові з нею порівнятись, бо він звичайно їхав мовчки навідалі.

— Сьогодні мій товариш чогось похмурий, — завважила вона зачіпаюче із зальотним усміхом.

— Це так видалось ясновельможній пані...

— О, ні, я вмію читати з обличчя людини її думки й почування.

— Моє обличчя, мабуть, не досить вимовне, воно бо неправдиво віддзеркалює те, що я думаю й відчуваю, — відповів Залізник і хотів уже притримати свого коня, але йому запропоновано їхати поруч.

— Я ніколи не дивилася на вас — як на чуру, — пояснила пані Констанція, — і прошу вас бути моїм кавалером... Я ж знала, що ви — лицар... Переступаючи двірську браму, ми залишатимем вимоги етикету там... Тут ми — люди.. Ви — мій кавалер, а я — ваша дама... Добре?

Максим уклонився. Його самолюбна, горда душа раділа, чуючи таку мову.

— Чому це недавно все кругом повеселішало? — спитала Констанція.

— Я думаю, природа радіє тому, що весна-царівна, перезимувавши в стінах палати, вже скоро побачить свою сестру, яка полетіла була на зиму у вирій.

Цей комплімент, що несподівано вихопився з уст запорожця, викликав легкий рум'янець на личку молоді Гуманської.

— Скоро задзвенять струмки, зашумлять ріки, і земля прокинеться, — говорив далі Максим.

— Я люблю весну, — промовила Констанція.

— Сестри живуть у згоді й любові, — чого ж тут дивуватись, — завважив. — Я б теж із радістю чекав на неї, коли б мені не треба було навесні попрощатися з гостинним домом Гуманських.

— Ви покинете нас?

— Я мушу відвідати свого старого батька.

— А хто ж тоді буде моїм кавалером?

— Тоді і ясновельможний пан не відмовиться...

— О-о...

Це “о-о” було красномовніше від усяких слів.

Констанція махнула батіжком — і кінь її, непризвичасний до такої поведінки, помчав, як стріла, пущена з туго натягненої тятиви. Вона летіла все швидше й швидше, мов переслідуваний сокіл.

Залізник не відставав.

Нарешті на узліссі вона зупинила ^к доня, і Максим спостеріг, що по її обличчі розлилася мертвецька блідість. Вона хотіла щось сказати, але слова застигли їй на устах, і вона злегка похитнулася на сідлі.

Максим своєчасно встиг підтримати її й тихо спитав схвильованим голосом: “Що з вами?”

У цей мент вона була так близько нього, що він чув запах її волосся й теплоту її тіла. Коні стояли спокійно, і голова молоді жінки спочивала на пле-

чі козака. Він почув, як зайнялася йому кров у жилах і зашуміло в висках... Ще мить — і Максим припав гарячими устами до уст красуні.

— Що зо мною? — прошепотіла вона і, швидко вихопившись із його обіймів, вихром помчала до палати.

Залізник ходив — як хмара.

— Що вона зробила зо мною?! — повторяв з якимсь одчаєм безсонними ночами. — Вона взяла моє серце, мою душу, і тепер не хоче мене знати... Її принижує кохання козака, вона — ясновельможна пані... О, прокляття!.. Але я її нікому не віддам... Чоловік!.. Який він їй “чоловік”?.. Це кожна дитина знає, і сміється з нього поза його плечі... Вона лишилася такою, якою йшла під вінець... Недаром же про це говорять... Без неї жити не можу... Якщо вона покохає мене так сильно, як я її покохав, то ми втечемо з цієї клятої палати. Вона — католичка, а я — православний: вона — дочка моїх ворогів... Та хіба ж не один Бог над усіма?... Це люди побудували ті мури, а діло людських рук людина ж може й зруйнувати... Вона буде моя!.. Так мусить бути... Така моя доля...

Залізник інколи й розкаювався в своїм захопленні і готов був утікати від пристрасти, що охопила всю його істоту. Але куди втікати? Від себе не втечеш...

В той час, як він проклинав той день і ту хвилину, коли зустрів її, прийшов післанець і повідомив, що молода пані хоче їхати на прогульку.

— Доля!.. — ще раз повторив Максим.

Зустріч із Констанцією була для нього — мов пробний камінь, але він відразу відчув, що про відступ не може бути й мови.

За кілька день весна, очевидно, ще ближче підійшла до українських ланів. Лід на ставу посинів, розпух, і місцями на ньому чорніли темні плями.

До ліса Констанція та її товариш їхали мовчки.

А ось і те місце, де пристрасть уперше пожегаром запалила душу козакові.

— Пам'ятаєте? — тихо, ледвечутно прошепотів він, поклавши руку на повід другого коня.

— Це треба забути, — була така ж ледвечутна відповідь.

— Забути?! Ні! Не забути мені свого кохання, не забути мені тебе, чарівнице... Коли ти вже взяла мою душу, то розтопчи, розірви її, але не говори про забуття... Я забуття не знав, не знаю і не хочу знати... Раніш туди не сміло заглянути кохання, я не знав його й знати не хотів... Але твої чари сильніші за мою волю. Хіба ти не бачиш, не відчуваєш, що діється зо мною?!.. Хіба я той, яким був раніш?.. Говори!.. Відповідай... Я жду, я вимагаю відповіді...

Ці слова дихали такою силою, що Констанції аж моторошно стало.

— Тікай зо мною з цього клятого гнізда, де все просякнуте брехнею... Я збудую тобі гніздечко, що ним не погордувала б і царівна... Серце своє віддам тобі... Чого ж іще бажаєш, моя царівно?.. Хочеш золота, шовків і самоцвітів?.. О, все це в тебе буде... Я здійму корону з короля, щоб вложити її на твої скроні.

Замість відповіді, Констанція простягнула свою тонку, маленьку руку, — Максим припав до неї устами й довго не міг відірватись від поцілунку...

— Моя царівно і богине!.. — шепотів, задихаючись від щастя...

Коли верталися додому, повз них пролетіла ластівка-пустунка.

— Весна прийшла... Весна вже тут, — сказав Максим, і хоч день був сірий, але вся його постать була немов осяяна якимсь чарівним, таємним світлом.

Йому заблисло щастя.

Він забув про свій дивний, віщий сон.

XXIX

У ПАЛАТІ

На землю вже опускався сумерк, але в палаті ще не світили.

Абат Августин, дрімаючи в глибокому кріслі, прислухався до потріску головешок, що догоряли в ватрані.

— Час минає швидко, — добре було б, щоб і справа так само швидко посувалася вперед, — роздумував ксьондз, погладжуючи кінчики своїх виплечених пальців.

У двері хтось постукав.

— Хто там?

— Я... Констанція...

— А, милости просимо... Ну, доню, чим ви мене порадуєте?.. Що доброго в вас?.. Сідайте... Ось тут, ближче... Ви знаєте, що я в таку негоду недочуваю...

— Мало, панотче, нового, і ще менше доброго.

— О!..

— Так. Я завжди вам корилася без нарікань, а нагороду ви обіцяли мені в майбутньому житті. Я хочу в це вірити, я намагаюсь, але невже ж оте земне життя мусить бути для мене чистилищем? Яка була моя досьогочасна доля?.. Я вийшла за нелюба, до якого, крім відрази, нічого іншого не почувую. Я молода, я хочу жити, а життя нема... Тепер даєте мені нове доручення... Я говорила вам, що ця роля — не для мене... Я шпигом бути не можу...

— Прошу уникати таких висловів... Абат Августин не потребує шпигів, як ви зволили їх назвати... Я розумію, що вас вражає...

— Ви вимагали, щоб я розбудила кохання в серці козака Максима, бо ви підозріваєте, що він має якісь небезпечні задуми... Він покохав мене.

Абат аж із крісла встав.

— Покохав?.. О, жінки, якими дивними чарами ви володієте!.. Ви — справжні ловці людських душ... Ти кажеш, покохав?... Значить, освідчення було...

— Значить.

— Коли ж це?

— Сьогодні.

— Хе-хе-хе... Гарно... Надзвичайно швидко й гарно... Тепер цей запорізький герой у наших руках. Треба, щоб пристрасть зовсім затуманила йому голову... Він спритний і розумний, він верткий, нена-

че в'юн, — і хоч нам його на гарячому годі спіймати, то все ж відомості про його поведінку я вже маю... Пристрасть, мабуть, швидше розв'яже йому язик, ніж тортури... Ці панки нехтують фізичним болем... Чи він чистий і непорочний щодо того, в чому я його підозріваю, — це дасться перевірити на його любовній пристрасті; коли ж одначе нападємо на слід потаємної інтриги, то панькатися з ним не будемо... Завваж тільки, моя доню, що між шпигунством і службою батьківщині — велика різниця.

— Цього мені не зрозуміти.

— Повір мені.

Констанція вийшла від ксьондза зовсім збентежена. Раніш його слова не робили на неї такого враження.

Збираючись другого дня на прогульку, Констанція думала про доручення абата і разом з тим якийсь новий, але могутніший і владніший голос нашіптував їй щось інше.

Покинувши коней у лісі, молода пара сіла на стовбурі величезної, зломаної бурею, берези.

— Скажи мені щиро, чи був ти у Варшаві, чи бачив мене там? — вперше сьогодні поставила Констанція питання, яке давно вже не давало їй спокою.

— Ніколи.

— Ти жартуєш?..

— Присягаю!

— Не розумію... Це дивно... Хіба буває така схожість!.. Та ні, я бачила тебе... Там бачила...

— Хіба в сні...

— О, що ти кажеш!..

— Значить, я маю двійняка, — з усміхом завважив Максим.

— Дивно, дивно...

Вона задумалась, але гарячий поцілунок примусив її прокинутись.

Довго не могла вона тієї ночі сплющити очей. З жахом та огидою дивилася на чоловіка, що спав з нею.

Навіщо він тут, — цей чужий їй чоловік, а той, кого серце прагне, нудьгує на самоті?

— Хай це буде й божевілля, але я щаслива в цьому своєму божевіллі, — думала Констанція, згадуючи подробиці недавнього побачення. — Так, я щаслива, і, хоч би довелось мені терпіти пекельні муки, я цього не боюсь. Сам патер Августин навів мене на цю стежку. Та помилився він, думаючи, що й тепер буду слухняним знаряддям в його руках... Якщоб я видала того, кого кохаю!.. Щоб його шпигувала... Ні, цього не буде!

Після півночі в палаті зчинилась якась метушня.

Констанція чула скорі кроки, грюкання дверей, і ніяк не могла зрозуміти, що скоїлось. До спальні постукали.

— Хто там?

— Хай ясновельможний пан Станіслав шмидше встане, бо його ясновельможності старому панові дуже зле, — була відповідь.

Багато треба було зусиль, щоб Станіслав зрозумів, що його батько нагло захворів і хоче його бачити.

У спальні пана Леона зібралася вся родина. Старий пан лежав на своїм ложі й спокійно дивився вперед, так ніби намагаючись придивитися до чогось такого цікавого, чого він раніш ніколи не бачив.

— Пробачте, що я потурбував вас усіх, але мені хотілося поглянути на вас увостаннє, — промовив він кволим, погаслим голосом...

— Годі, Леоне, заспокійся... Кому з нас не траплялося хворіти, — намагалась потішити його дружина.

Старий іронічно всміхнувся. ✓

— Гм... ти збираєшся, між^и друже, мене заспокоювати?... Даремна праця... Я зовсім спокійний, а ви всі схвильовані далеко більш, ніж я. Вас лякає присутність у домі цієї невідомої гості-смерті, а я ось давно вже готовий зустріти її... Так-так, вона тут, у мене в головах... Живіть мирно без мене...

— Леоне, дозволь абатові з тобою порозмовляти... Твоя душа...

Дружина не скінчила мови й заплакала.

— Якщо існує пекло, то моя душа там буде і напевно стрінеться з душею пана абата... Я не був боягузом, і вмерти хочу достойно... В бронзовій скриньці знайдете документ, де виявлена моя остання воля... Вимагаю, щоб вірному моєму Ахметові даровано було цілковиту волю й видано ту нагороду, що

я йому визначив... Чи скоро розвидниться?.. Я хочу ще раз глянути на ранок.

У спальні панувала велика тиша. Подих смерті сковував уста присутнім. Усі стояли безмовно навкруги величезної старовинної постелі, на якій лежав ясновельможний пан.

Ось він опустил повіки. Констанція стрепенулася, — їй видалось, що це кінець усього, що це вже смерть, — але вона помилилась. Мозок старого ще жив. У цьому світильникові, що поволі догоряв, відбувалася напружена робота.

Умираючий хотів відтворити перед своїми духовими очима все своє життя. Воно ще недавно здавалось йому таким довгим, а тепер стояло перед ним — немов одна хвилина, і ця хвилина була така нікчемна, що йому видалась, наче він ніколи й не жив. Ті гордовіті зусилля розуму, які підносили його колись понад сіру юрбу, тепер показалися йому чимсь дрібним і звичайним.

Він знов розплющив очі. У вікно вже заглядав світанок. Умираючий зітхнув і по блідому його обличчі пробіг ледвепомітний усміх.

— Ось і добре, — вишептав він.

Коли сонце заглянуло до кімнати, — пана Леона вже не було в живих.

Свояки поволі розходились.

Коли спальня спорожніла, до покійного наблизився його вірний Ахмет — і довго з тупим одчаєм дивився на небіжчика.

XXX

ПОХОРОН

На той час, коли найближчі сусіди щойно з'їздилися на похорон, панове тіло було виставлене в головній залі палати. Величезне підвищення, оббите чорним сукном, надавало просторій залі похмурого, сумного вигляду.

Портрети дідів і прадідів Гуманських дивилися із стін на воскове обличчя покійного своїми здивованими очима.

Ахмет стояв коло порога, як вартовий, на сторожі коло тіла пана. Старий татарин не виявляв перед сторонніми свого горя, не відчував і втоми. Йому не треба було тепер ні їжі, ні спочинку, ні пиття. Чатуючи біля останків пана Леона, Ахмет не взяв у рот ні капельки води, ні черствої шкуринки.

Увечорі вся родина, службовці та дехто із сусідів, що встигли приїхати на похорон, зібралися на панахиду.

Сумно-врочисто мерехтіли свічки; глухо бубонів голос абата Августина. Всі молилися чи принаймні вдавали, що моляться.

По зовнішньому вигляді ксьондза було важко, а навіть неможливо догадуватися, що він переживає хвилини превеликої радості. Здавалося, — він був прибитий горем і журбою, і біла хусточка коли-

не-коли відзначала цю “журбу”, витираючи сухі очі.

А в голові абата один за одним креслилися сміливі, райдужні пляни.

— Головного мого противника вже немає, — думав ксьондз. — Хоч він і не нападав на мене, а навіть ніби й не помічав, але поки він жив, я завжди мусів пильнуватися. Якщоб він схотів був відкласти набік свої книги та фоліанти і твердо взяв у свої руки стерно родинного життя, то був би вмить знищив мене. А тепер мені нема кого боятися... Стара пані була й буде в моїх руках... Донька її Валерія — істота непомітна, безоблична, — ніколи не піднесе голосу. Констанція живе моєю волею і думає моїми думками, а щодо нового голови родини — ясновельможного пана Станіслава, — то з ним ми вже дамо собі раду. Від часу свого одруження він особливе замилювання відчуває до доброго угорського меду... Треба розвинути, підтримати в ньому цю поважну схильність, і з його ненормальним серцем він довго не потягне. Тоді дорога до скарбів Гуманських буде вільна...

Раптом ксьондз відчув на собі чийсь пильний погляд і мимоволі оглянувся. На нього дивився Максим, що прийшов разом з іншими службовиками віддати останню пошану небіжчикові.

Думки абата набрали іншого напрямку.

— Цей запорожець напевно гультай і зрадник, — думав ксьондз. — Ніяк не збагну, що примушує цю дику, непогамовану натуру стільки часу сидіти спокійно в панському дворі... Гроші йому не потріб-

ні... Зібравши ватагу таких самих гультяїв, він може за тиждень награбувати грошей, скільки схоче. — Він — схизматик, а служить ясновельможному панству... Чим це пояснити? Дивно... Не раз уже я намагався звернути на це увагу пана Станіслава, але все даремно. Він переконаний, що без запорожця його конюшня, якою він так пишається, загине безслідно, обернеться в ніщо... Зачарував його запорожець, чи що?... Чи не буде певніша та міна, яку за допомогою Констанції підложив під Максима я? Не встоїться він проти її чарів. Мені аби хоч трохи пощастило підняти те таємниче покривало, що ховає під собою його життя, його справжні настрої та пляни...

Після панахиди всі почали розходитись. Ксьондз заспокоював не дуже то й засмучену вдову, і голосно, щоб чули всі, говорив про чесноти небіжчика, про неземне блаженство, яким милосердний Господь напевне сподобить його душу, що лине тепер до райських осель.

Гарно, красномовно говорив абат Августин. Красномовність його була така зворушлива, що дами навіть пустили по сльозі, а чоловіки низько похиляли голови.

Залізняка вже не було в залі. Констанція теж вирішила вийти, почувуючи нещирість усього, що відбувалось на її очах.

О, якже мусів би замислитись поважний абат, коли б він умів читати чужі думки. Тоді довідався б, що недавня його повага тане, як грудка снігу, пригріта весняним сонцем. На цей раз таким сонцем

була пристрасть, що охопила всю істоту молодої жінки, яка ще не спізнала справжнього кохання...

Переходячи напівтемним коридором, Констанція враз затремтіла й зупинилась, побачивши, що дорогу їй заступила якась темна постать. Перед нею, як з-під землі, виріс Залізник.

— Пробач мені, моя ластівко сизокрила, але я хотів лиш сказати тобі, що кохаю тебе ще більш, ще міцніше й палкіше... Коли я ще тебе побачу? — спитав пошепки.

Чийсь кроки в кінці коридору не дали йому почути відповіді. Максим зник у бічних дверях, що вели до виходу з палати, і збентежена, схвильована коханка пішла своєю дорогою.

Обряд похорону пана Леона відбувся з усією можливою урочистістю. Його поховали в родинній гробниці під каплицею.

Дехто плакав. Одні плакали щиро, інші вдавано. Багатьом і справді жаль було цього химерного самотаря.

XXXI

ПІДПАЛ

У наріжній кімнаті — Катриній в'язниці — вікон не було. Тільки під самою стелею була продовгаста щілина, що дозволяла стежити за зміною дня й ночі.

Прибита горем, знеможена неволею дівчина стояла серед кімнати й дивилася на зеленкувату зірку,

що високо мерехтіла на небі. Ця самотна зірка щовечора заглядала до темної в'язниці, немов бажала потішити нещасну бранку.

— Спасибі тобі, зіронько моя, що хоч ти не забуваєш про мене бідолашну, — шепотіла Катря. — Ти й тоді мені світила, як я була на волі, ти світила мені, коли я за кужілем сиділа, згадуючи свого милого... Далеко він тепер... Він і не знає, що сталося зо мною... Не прийде він сюди, не вирве мене з цих поганих рук, залізних ґрат не розламає... А може й на світі вже його нема... Може він лежить денебудь, ворожими шаблями порубаний, і ніхто не заплаче над ним, ні одна сльоза йому на голову нещасну не впаде... А як но живий він, зірко моя ясна, то посвіти йому, щоб не збивався він з дороги, щоб не потрапив із конем у небезпечне місце. А коли я вмру, коли мене на світі білому не буде, і милий іншу горлицю собі знайде, — тоді сховайся, зіронько, за темну хмару.

Катря схилилася на лаву й поринула в глибоку задуму. І вільна думка, що не знає ні кайданів, ні замків, як і раніш, підхопила її, стрепенула крилами, знялася і понесла з “проклятого місця” далеко-далеко.

Згадалось прощання з Гнатом. Важко було їй на серці, але вірила вона в свою зірку, вірила, що не даремно їй пощастило визволитися з неволі.

Катря, почувши іржаве скрипіння ключа в замку і грюкіт засуви, забилася в темний куток, немов переполохана пташка.

Двері відчинились і ввійшов Сванцевич. Хлопець вніс за ним горючий світильник, пляшку угорського і позолочені чарки.

— Постав на стіл та йди, — звелів управитель. Двері зачинились.

— Скучив... прийшов, бачиш? — промовив пан Сванцевич, ледве повертаючи язиком, і трохи заточуючись.

— Чого боїшся?.. Боятися не треба... Іди сюди, і будем пити... Разом будем пити і... кохатися... Чи доладу я кажу?..

Дівчина мовчала.

Сванцевич узяв її за руку й силоміццю приволік до столу.

— Тільки королям пити таке вино... Ну, цокнемося... Ех, ти, дівчинко... не розумієш ти, дурненька, свого щастя...

Катря пручалася, та управитель ще міцніш обхопив її за стан.

— Покохай мене, дівчино!.. Не хочеш?.. Не любий я тобі?.. Ну, як знаєш... А ждати більш я не буду... Не хочу ждати! Та й навіщо?.. Ти від мене не втечеш... Не втечеш нікуди!.. Та не пручайся!..

Але Катря відштовхнула його й відбігла до дверей.

— Ха-ха-ха!.. Зачинено... Ха-ха-ха... П'ю за твоє здоров'я... Так, сам пан Сванцевич п'є за твоє здоров'я!..

Вихиливши до дна величеньку чарку, Сванцевич із п'яним червоним обличчям знов спіймав дівчину і почав цілувати її в плечі, очі волосся...

Катря зрозуміла, що захищатись їй не змога. Але все ж, зібравши рештки сил, вона ще раз вихопилася з панських обіймів. Сванцевич ледве тримався на ногах. Тоді він одним духом спорожнив пляшку, розхлюпавши вино на свій жовтий контуш, і поміж катом та жертвою почалася остання, рішуча боротьба.

Свідомість Катрі стала мутитись, і за хвилину вона впала непритомна.

Коли розплющила очі, — побачила, що кат її нерухомою колодою лежить на краю широкої лави. Голосне хропіння свідчило, що угорське вино перемогло ясного пана.

Дівчина обвела кімнату широко відкритими очима, але в них вже не було більш попередньої юної, ясної чистої душі. Не смутило їх і горе. В них горіло божевілля поганьбленої жінки.

— Спить проклятий, — прошепотіла з якоюсь дивною усмішкою. — Спи ж і не прокидайся... Так будеш ти спати аж до Страшного Суду!..

З легкістю сарни скочила з лави і кілька секунд уперто дивилися на свого ворога, що погруз у важкий сон; голова його звисала вниз, а обличчя стало зовсім синє.

Катря швидко розплела свою важку косу, розділила її, і без стогону, без крику вирвала пасмо довгого волосся. Потім із тим же загадковим, страшним усміхом наблизилась до сонного й обкрутила йому шию волоссяним шнурком. Пан захрипів і почав борсатися. Дівчина вмить ухопила світильник і запалила старе ганчір'я, що лежало під дверми.

Коли вогонь гадюками побіг по стіні, Катря відчинила двері.

— Спи, проклятий! — крикнула голосом повним ненависти, і зникла.

Сванцевич проснувся й намагався розплутати волосся, що давило йому горло, але його тремтючі, ослаблі руки ще більш затягували петлю.

Дим валив у відчинені двері й наповнював увесь будинок, шукаючи виходу. Хлопець, що дрімав у сінях, прокинувся й кричав на тривогу. Позбігались гайдуки, і пана управителя визволили з петлі, але не відразу пощастило привести його до притомности.

А тим часом пожежа розгорялася. Червоні вогняні змії, шукаючи виходу й простору, зо свистом шугали по всьому будинку. Гасити пожежу не було змоги, до того ж — селяни з радістю дивились, як горіло “прокляте місце”.

— Де Катря? — були перші слова Сванцевича, коли він остаточно опритомнів.

— Її нема в домі, і не було, коли ми туди прибігли, — відповів помічник управителя.

— Вона знов утекла! — крикнув Сванцевич. —

Коней!.. Пане Прункевич, розсилайте погоню... Пане Бунський, візьміть людей і перетрусіть усе подвір'я, всі кутки й закамарки... Знайдіть мені цю змію. Оголосіть нагороду тому, хто покаже, де вона...

Залізник здаля любувався пожежею “проклятого місця”. Вістка про втечу Катрі втішила його, але він побоювався за неї і проклинав ту долю, що не

дозволила йому шукати дівчини і допомогти їй дістатись у безпечніше місце.

— Знайшли її? — що чверть години питав Сванцевич і кожна нова невісна відповідь дратувала його ще більше; він осатанів і гидко лаявся.

Всім дісталось тієї ночі. Гайдуки бігали, мов скажені. Помічник Прункевич поховзнувся, впав і звихнув собі ногу; Бунський згубив шапку, а його довгі руді вуса опустилися ще нижче й теліпалися, мов п'явки.

Катря щезла безслідно.

Коли настав ранок, Сванцевич прийшов на пожарище і довго дивився на руїни. Його оточила зграя прибічників.

— Її сховали хлопці, — вона не могла втекти без чийсь помочи, — сказав управитель, звертаючись до людей, що безмовно стояли довкола. — Батогами всіх хлопців — від малого до великого! — проголосив він, грізно зводячи брови.

Почалась огидна, жаклива екекуція. Стогін і зойки катованих не досягали, правда, панської палати, а хоч би й досягали, то ледви чи знайшли б там співчуття.

Далеке подвір'я за стайнею було забризкане кров'ю невинних людей.

Опівдні з двору знов виїхав загін на розшуки втікачки. Командував Бунський. Управитель примусив і Прункевича їхати, не вважаючи на його хвору ногу.

Бузувірство управителя призвело до того, що нещасні селяни, побожеволівши з жаху, почали роз-

бігатись, лишаючи рідні хати, покидаючи кволик і недужих.

Село спорожніло.

Почорніле пожарище вже й диміти перестало, а в повітрі все ще свистали батоги. Хлопи втікали в околишні ліси, ховалися по болотах і ярах, воліючи краще голодну смерть, ніж ті тортури, що дожидали їх удома.

XXXII

ОБЛАВА НА ЛЮДЕЙ

— Хай буде, що буде, а я піду до пана Станіслава і скажу йому, що не можна так катувати ні в чому неповинних людей, — постановив Залізник і подався до палати.

— Що нового?.. Як там конюшня? — питав ясновельможний господар, виходячи до Максима.

— Все гаразд, але...

— Що за "але"?

— У дворі не гаразд.

— Невже?.. Я нічого не чув... Мені не зголошували.

— Цього, ясновельможний пане, не зголошуватимуть.

— Ну, розкажіть, — послухаєм...

— Пане Станіславе, ваші нещасні хлопи розбігаються, — вони не мають сили витерпіти всього лиха, що випало на їх долю. Пан Сванцевич з особистої

підсти катує народ.. Прихиліть ухо до стогону і зойків...

— Хлопи — відомі бунтарі — і, мабуть, заслужили на кару, — завважив Гуманський з невдоволеною міною. — Я взагалі цілком звіряюсь на пана Сванцевича і дивуюся, чому це пан Максим, маючи свою власну ділянку управління, вважає за потрібне втручатися в чужі справи... Це мене дивує, справді дивує.

Максим зрозумів, що в Гуманського він нічого не доб'ється, тож негайно попросився. Проходячи через довгий ряд покоїв, він випадково зустрівся з Констанцією і встиг шепнути їй, що ждатиме своєї милої щовечора в парку коло ставу.

В цей час у лісі відбувалися лови на людей. Пловлених — а таких було чимало — заковували в кайдани, забивали їм ноги в колодки і потім гнали назад у село. Знесилені голодом селяни не могли далеко повтікати.

Здобич цього дня “ловці” вважали за блискучу. Навіть не вистачило ланцюгів і колодок. Решту втікачів позв'язували мотузками і поробили їм пута, на зразок кінських, із гнучкого лозового пруття. Поворотний похід переможців являв собою страшний образ. Уздовж брудної дороги, розмитої весняними водами, тягнулися знеможені люди й волочили за собою свої кайдани. Перед ними їхали озброєні вершники, а позаду — гайдуки з киями й батогами. Кожного, хто відставав, немилосердно били, а тих, що зовсім не мали сили волочити ногами, після жорстокого катування звалювали на вози, не

вважаючи на їхні благання і жалібний стогін. Поб'юшувані кров'ю втікачі часто змушені були сидіти або лежати на своїх напівмертвих товаришах.

Здала над великим шляхом показалася корчма.

— Цікаво, чи виїхав ксьондз нам назустріч, — завважив Бунський, звертаючись до сусіда.

— Хіба він обіцяв?

— Аякже. Ксьондзові хотілось першому поздоровити нас із перемогою, в якій він не сумнівався, і покропити її добрим винцем.

— О, абат Августин добре знається на вині!..

— Кажуть, що він раніш знався добре й на жінках.

— Так, про його подвиги я чув чимало оповідань. Хтось говорив мені, що наша молода ясно-вельможна пані приходить ся йому своячкою, а може й донькою.

— Я чув про цю історію, але щось не дуже в це вірю. Пані Констанція занадто вродлива, а він же ніколи Аполлоном не був.

— Хто там розбере.

— Виїхав абат назустріч, чи ні, — а ми в Йоськовій корчмі повинні відпочити, — озвався Прункевич.

— Авжеж.

— Нога болить мене, як і боліла. Хоч вивихнення й легке, але сидіти на сідлі не дуже приємно.

— У вас не вивихнення а розтягнення жили, — сказав сивий шляхтич, що вважав себе за дуже обізнаного з медициною, бо колись у Варшаві стояв на квартирі в відомого лікаря.

Похід посувався поволі. Коли порівнялися з корчмою, на ганок вибіг шинкар Йосько і, низько кланяючись, почав запрошувати панів до вбогої хатини, де чекає на них сам пан ксьондз.

Абат Августин підійшов до вікна і з цікавістю дивився на бранців, що верталися в неволю. Бліді землясті обличчя, сліди запеченої крові, плач жінок, — усе це зовсім не зворушувало серця викоханого, вгодованого абата. Він твердо, непохитно був переконаний, що перед ним — не люди, а щось безправне, щось посереднє між худобою та людиною.

— Вітаю хоробрих панів із перемогою! — гукнув абат Августин, звертаючись до шляхти, що заповнила корчму. — Ясновельможний наш господар напевно вмітиме належно оцінити відданість та енергію, яку виявили наші друзі.

Озброєні “герої”, що позв’язували безборонних людей, підкручували вуса й були певні, що вони таки справді довершили славного подвигу.

Шинкар Йосько аж зі шкури вилазив, щоб догодити ясновельможним гостям. Він добре знав, що в разі найменшого їх невдоволення його зігнена спина не мине батогів, а коли це невдоволення буде трохи більше, то з його корчми може залишитись тільки попіл та почорніла від диму піч.

— Гляди ж, Йоську, щоб вино було справжнє! — крикнув Бунський, жбурнувши в куток свою чемерку.

— О, мій пане, мій коханий пане! Хіба ж міг би я осмілитись частувати таких високих гостей чимсь поганим? Погане вино хай п’ють козаки. В мене

для гідних гостей закопано в піску кілька пляшок справжнього угорського... Є й горілка — така стара, що тягнеться, як масло, а дух від неї — мов від квіточки...

— Добре, добре, ти поменше розмовляй, а швидше повертай!

Вино розв'язувало шляхетські язики, і ксьондз виголосив блискучу проповідь, в якій з належною яскравістю підкреслив подвиги шляхти, запеклу впертість схизматиків, призначених на вічні муки в вогняній геєнні, і ті неземні втіхи, які чекають у раю на панів-католиків.

— О, як промовляє наш пан ксьондз! — умлівали слухачі!

— Випиймо ж за здоров'я нашого високодостойного ксьондза! — прохрипів сивий шляхтич, що вважав себе за медика.

— Віват!

— Браво!

— Віват!

Від привітальних криків шибки в корчмі дзвеніли й підскакував посуд на полиці.

Бранці чули ці дикі, радісні крики, і серця їм стискалися від мимовільного жаху.

— Що то жде нас далі?... — сказав зітхаючи змучений селянин, втопивши повний одчаю погляд у свою дружину, закуту в кайдани.

— Що жде? Хіба ти сам не знаєш? — відповіла дружина.

— Переп'ються і скажуть на потіху собі бити тих, кого не встигли ще забити... В мене ще й тепер

спина вогнем горить, а в ногах так сіпає, наче хто жили з них висотує.

Чоловік скося глянув на дружину, і на очі йому набігли сльози. Сорочка нещасної була насичена запеченою кров'ю і, мов кора, пристала до спини.

— Не вічно ж страждати, — озвався старий дід, якого кинули під віз. — Бог милосердний почує нас і забере до себе...

— Тільки сльози наші не досягають неба, — завважив інший.

А з корчми долітали звуки гуляцької пісні.

— Гей, Йоську, танцюй, пся креф! — скомандував Прункевич і нагаєм піддавав шинкареві натхнення.

Йосько кидався по хаті, як опарений. Плигав аж до стелі, гоцав на одній нозі, пускався навприсядки, вертівся на одному місці, мов дзиґа.

— Браво, Йоську!..

— Бравіссімо!..

— Танцюй жвавіш!..

— Отак!.. Отак!..

— Нехай і Рифка танцює!..

— Ой, ясновельможні панове, в моєї Рифки не сьогодні — завтра буде маленька дитина... Вона не може танцювати.

— Нічого, веди її, а то... ми самі приведемо...

Затанцювала й Рифка.

В корчмі від реготу й сороміцьких жартів знявся такий гармидер, що бідній Рифці пашіли не тільки вуха, які кумедно визирали з-під її розтріпаної ху-

стки, але, здається, й чорні коси, що почали висмикуватися від незвичайних рухів.

Коли оце відчинилися двері, й на порозі станув чоловік, ледвеприкритий якимись лахами. Плечі — зовсім голі, а босі поранені ноги — зателепані болотом. Розкуйовджене сиве волосся почасти спадало на голі плечі, величезний широкий лоб був непокритий, а темні очі світилися якимсь дивним вогнем... У правій руці він держав патерицю, — видимо, зрізану по дорозі в лісі.

— А, Казьо прийшов! — невдоволено протягнув ксьондз, який відразу впізнав юродивого, відомого на всю округу.

Гульня припинилася — як утяв. Несподіваний гість стояв коло порога і гострим, пильним-препильним поглядом вдивлявся в обличчя бенкетуючих.

— Чого ж ти мовчиш, Казю, — хіба не впізнав нас? — з кривою усмішкою запитав абат Августин.

І знов таке саме мовчання і такий же гострий погляд.

— Не годиться, гостю дорогий, не впізнавати старих знайомих... Ти може голодний, то ми накормимо тебе і почастуємо чаркою.

— Дай вина, — відривисто промовив гість.

Бунський налив склянку і подав.

— Ай!.. Ай!.. — скрикнув дурник і розлив вино на глиняну долівку.

— Кров! Кров!.. Гріх пити людську кров!..

— Що ти кажеш?...

— Кров!..

XXXII

ПРОЩАННЯ

Збентежені пани намагались жартами затерти й затушувати неприємну сцену, але їм не пощастило, — всі зусилля їх були даремні.

— Ви п'єте кров, а не вино! Закусуйте м'ясом людським! — кричав юродивий.

В цей мент з ним сталася дивна зміна, — трудно було впізнати в цьому грізному осуджувачеві чудного блазня, яким показався був спершу.

— Ви живцем здираєте шкіру з нещасних людей! Ви їх мучите, знущаетесь, катуєте!.. Хіба я не знаю, що ви чините?.. Хіба не бачив я, як живих людей кип'ячою смолою обливали?.. А хто спокій цвинтаря зневажав?.. Лютий звір до трупа не доторкнеться, а люди розривають могили людей, щоб осквернити тлінь... Я бачив, як четвертували немовлят на очах матерей. Я бачив, як збечещували жінок і дівчат на очах чоловіків, братів і наречених!.. Стогін їх знявся нада селами й полями... Вода в криницях і річках посолоніє незабаром від пролитих сліз і від крові почервоніє!

Пани, замість випхати за двері непроханого "пророка", все нижче й нижче спускали голови. Але не тому, що гаряче слово знайшло дорогу до панського серця, ні! Вони відчували якийсь забо-

бонний страх у присутності цієї дивної, незрозумілої людини.

Все життя своє блукав він від села до села, від міста до міста, кормлячись, як птиця небесна, і справді не маючи де голови прихилити. Чого ж він жив? Яка була мета його життя? — міг питати тільки той, хто не чув його мови. А кому хоч раз довелось чути натхненне слово, той не міг не зрозуміти, що вбогий старець Казимир жив правдою і за-
для правди.

Під покровом своїх лахів і святої простоти він міг безпечно всім і завжди говорити правду. Він не боявся висловити її ввічі гнобителеві кволик і неповинних, не питаючи, що жде його за ту правду. І — дивна річ — зневажена, запльована, загнана правда була щитом для бездомного бідака. Зло, що царювало на землі, царювало собі й далі, але злочинці блідли і тремтіли перед правдою.

— Заспокійся, чоловіче Божий, — солодким голосом промовив ксьондз і хотів узяти за руку сільського Єремію, але той відсахнувся від нього з якимсь гидливим жахом.

— Не доторкайся до мене! — крикнув своїм хрипким голосом. — Не доторкайся до мене... Ти винний більше за других, ти винен більше, ніж усі... Ти мусиш погамовувати пристрасті, зм'ягчувати серця, а що ти робиш?.. В ім'я Розп'ятого ти закликаєш розпинати неповинних... Ти благословиш катів і впиваєшся муками жертв... Горе тобі!.. Горе вам усім!.. Сльози й кров породять кров і сльози!.. Прийде час пімсти, день грізного суду, і за гріхи

ваші проллється неповинна кров ваших сестер і братів... Горе вам!.. Горе!..

Потрясаючи своїм волоссям, він грізно вдарив патерицею об долівку і вийшов, повторюючи:

— Горе вам, душегуби!.. Горе вам, кати!..

По його відході пани не відразу могли опам'ятатися. Нарешті абат Августин підвів голову і засміявся якимсь штучним, неприродним сміхом.

— Дивна людина! — протягнув він скривившись. — У нього в голові не все гаразд, тим то й робить він таке неприємне враження.

— Важке, гнітуче, — додав Прункевич.

— Пиймо!.. Кажуть, — правда на дні склянки, — похмуро завважив Бунський.

— Так, так, почнімо шукати правди! — загомоніли пани.

Всім присутнім хотілося хоч вином залляти голос сумління, що на хвилину прокинулося й заговорило. Вони хотіли, щоб воно спало міцним, непробудимим сном... Досягнути цього було й неважко, бо їхнє сумління прокинулося в них випадково і тільки на коротку хвилину.

Аж другого дня опівдні загін з переловленими втікачами вернувся до панського двору. Залізник ходив ні живий, ні мертвий. Все, що він бачив і пережив останніми днями, залишило в його душі незатертий слід. А тут іще нближається момент розлуки з коханою жінкою, можливо — вічної розлуки, бо повстання мало вирити непрохідну пропасть між запорожцем і магнатською дружиною.

На землю спливала весняна ніч. Синюватим сумерком оповила палату й обсіпані молодими бруньками дерева парку, а над ставом уже хвилював сизий димок туману. В далекій синяві займалися поодинокі зорі.

Максим у цю пору стояв на березі в умовленому місці й дожидав Констанції. Час минав дуже спроквола, — він ніби застиг, закам'янів. Закоханому серцю часто здається, що час знущається над ним. Найменший шелест, подув вітру, сплеск риби в ставу, — все змушувало Максима здригатись, прислухатись, і серце билось йому частіш.

Нарешті гострі очі козака наглянули здалека темну постать, а кохання шепнуло йому: “Це вона”... За хвилину Констанція була вже в його обіймах. Він підхопив її, як пір'ячко, і поніс до альтани.

— О, як я ждав тебе, моя царівно! — сказав Максим, припавши на коліна перед своєю коханою.

— Я вийшла на хвилину... Абат вернувся, а ти знаєш, що перед його очима не втаїться нічого.

— Ластівко моя сизокрила, ми мусимо з тобою розлучитись... Я ждав тебе, щоб глянути востаннє в твої ясні очі, щоб пригорнути кохану до своїх грудей і ще раз почути твій любий голос...

— Ти від'їжджаєш?

— Так.

— Далеко?

— До батька... Він знов захворів і не знаю, чи встане.

Важко було Максимові говорити неправду перед тією, яку кохав більш, ніж своє життя, але зві-

ритися їй зі своєю таємницею він не зважився. Це ж була не лише його власна таємниця. Від успіху справи залежала доля багатьох.

— Коли хочеш, — тікай зо мною! — пропонував Максим. — Я повезу тебе на хутір до свого приятеля. Його дружина тебе зустріне, як сестру...

Констанція заперечила головою.

— Хочеш тут лишитись?!

— У мене мати... Вона не переживе такої ганьби... Серед твоїх я завжди буду чужа... Ні, Максиме, я мушу залишитись...

— Ти боїшся долі простої козачки?.. Добре... А що ти відповіси мені, коли я приїду по тебе не управителем, не слугою твого чоловіка, а славним лицарем?.. Що ти відповіси мені тоді?

Констанція ще нижче похилила голову. Він хотів вплинути на її гордість і не помічав, що його слова викликають зовсім інше враження й охолоджують її пристрасть, мов потоки холодної води. Кохання не дозволяло їй взяти на себе обов'язків шпигунки, але вся її істота тяжіла до своїх, і не могла вона відмовитися від традицій, виссаних із молоком матері.

— Максиме, ти мене лякаєш, — тихо промовила вона. — Присягни мені, що ти не почнеш нічого проти... проти нас.

Залізник мовчав.

— Присягнись!.. Я прошу, я вимагаю цього!..

Аж тепер Залізник згадав свій вілчий сон і швидко встав.

— Куди ж ти?.. Що з тобою?..

— Прощавай.

— Максиме!..

Коханка кинулась до нього, обхопила шию своїми білими руками й жадібно припала жагучими устами до його уст.

Веняна ніч дихала розкошами й пристрастю.

В цей час до Залізнякової оселі шкандибав кобзар. Це був Василь — гайдамака, що коли-не-коли відвідував свого друга. Біля брами Василь віч-у-віч зустрівся з урбою панів.

— Що це за тип такий скрадається попід тином?
— завважав Бунський.

— Гей, ти, — а йди но сюди! — крикнув Прункевич.

— Жвавіш, жвавіш! — озвалось разом кілька голосів.

Василь, стараючись удавати цілком спокійного, підійшов до них і скинув шапку.

— Ми, панове, говорили про те, що клятї хлопи з весною знов із чимсь підкопуються, — сказав ксьондз.

— Не шкодило б також ближче розглядати цих волоцюг.

— Вони завжди хвилюють народ, — упевнено завважив Прункевич.

— До контори його, та гарненько потрусіть, — порадив Августин.

— А потім докладно розпитати; батого розв'яжуть язика, — додав Бунський.

В той час, коли Максим млів ув обіймах коханої, гайдамаку Василя вели до контори.

XXXIV

АРЕШТ ЗАЛІЗНЯКА

Контору після пожежі зробили в одному з крил біля ткальні.

— Ну, розкажуй, лайдаку, з якими вістями блукаєш по селах? — звернувся Прункевич до Василя, вдаривши парубка в лице.

Стрепенувся, пополотнів молодий гайдамака, але мовчки стерпів важку зневагу. Гайдуки пильно обшукали затриманого кобзаря, але нічого підозрілого при ньому не знайшли.

— Чого ж ти мовчиш, пся креф? — почав тоді присікатись до нього Бунський. — Ми хочемо знати, чого ти сюди зайшов?..

— Хотів відпочити... Сподівався, що ясновельможне панство не відмовить шматка хліба бідолашньому кобзареві і дозволить переночувати... В полі ще холодно по ночах...

— О, ми знаєм, що всі ви вмієте викручуватися з біди, але нас не обкрутиш, не на таких напад!..

— Хіба я посмів би хоч подумати про те, щоб обманювати ясновельможне панство?

— Заговорюй зуби, заговорюй, однаково ж багатогів тобі не минути!

В той час ксьондз узяв кобзу Василя, почав вертіти її в руках і ненароком упустив на землю.

Сухо тріснула стара кобза й розпалася на шматки, а присутні побачили листа, що випав з неї на долівку.

Смертельна блідість вкрила щоки кобзаря. Він зрозумів, що хвилини життя його пораховані і про рятунок нічого й думати. Але не смерть його лякала, ні, — його тривожив страх за долю товариша й друга.

Лист був до Залізняка від Значка-Яворського. Писав він надто туманно й нерозбірно для невтаємничених людей, але в кожному разі сама ця нерозбірність могла погубити того, до кого адресовано листа. Пани обступили ксьондза й жадібно прочитували рядок за рядком, додаючи свої пояснення та обкладаючи лайкою і автора листа, і післанця, і адресата.

— Я завжди говорив, що схизматики неодмінно щось задумують — промовив ксьондз. — Це — баламути, бунтарі, які не можуть сидіти спокійно, коли не держати їх на міцному залізному ланцюгу.

До кімнати ввійшов Сванцевич.

— Цікавого звіря ми спіймали, — сказав Бунський, з якимсь особливо-врочистим виглядом потираючи долоні.

— Повісити його разом із зрадником Максимом! — крикнув Сванцевич, навіть не дослухавши до кінця.

— О, вельможний пан управитель надто поблажливий! — завважив Прункевич. — Для цих негідників шибениця буде дитячою колискою. Ми повинні вигадати для них таку кару, якої ще не

було в Україні. Так, таку кару, яка могла б залякати інших бунтарів!

— Пан Прункевич до речі говорить, — озвався Бунський. — Треба вигадати щось нове, незвичайне, а тим часом злочинці хай посидять у наріжній вежі замку. Відтіля їм годі втекти.

На цю пропозицію пристали всі. Поки пани радилась, гайдуки принесли кайдани, що за хвилину вже бряжчали в молодого гайдамаки на руках і ногах. Слухаючи всіх цих розмов, він знав, що його жде, але в його душі не було вже легкодушного страху за себе. Він примирився зі своєю долею, і одного тільки бажав цілим серцем, — щоб Максим якось відчув його думки і встиг уникнути небезпеки.

Але, відвівши Василя через подвір'я до башти, пани захопили з собою мало не всіх гайдуків, що були в дворі, і вирушили до Максима, щоб зненацька його захопити, не давши йому можливості довідатись про ув'язнення Мелхиседекового (Значка-Яворського) післанця.

Озброєна юрба наближалася до вбогої хатинки, але не один із цих людей, що так обережно підкрадалися, почував себе не досить спокійно, розуміючи, що запорожець дешево не продасть своєї волі й життя. Боротьба мусіла бути важка і вперта.

Ксьондз — викрутившись тим, що йому може пошкодити вітер, який знявся якраз під цю пору — швидко вернувся до палати.

Підійшовши до хати, всі зупинились, і Прункевич обережно, нерішуче постукав у вікно... Відпо-

віді не було. Він знов постукав, — трохи голосніше...
І знов тиша.

— Його нема вдома, — догадувався Бунський.

— Так, так, в такій годині він не може спати, ще надто рано, — додав старий шляхтич і з полегкістю зітхнув.

— Треба зробити засідку, — пропонував Сванцевич. — Частина людей зайде до хати, а ми з рештою сховаємось за плотом.

Максим вертався додому, підспівуючи, — він і не догадувався про близьку небезпеку. Відчував іще близькість коханої жінки, а на своїх устах — її гарячі поцілунки. Почував себе сильним і щасливим. Усе життя, все його сучасне і майбутнє здавалося йому якимсь чарівним, світлосяйним сном.

Співав Максим, переступаючи поріг своєї хати. Раптом на його непокриту голову спав важкий удар, і він відчув, як чийсь міцні, цупкі руки обхопили його іззаду. На нього відразу накинuloся кількаро людей. За хвилину в хаті почувся стогін. Запорожець устиг випрямитись — і гайдуки порозліталися, мов тріски, на всі боки. Але новий удар по голові був такий сильний, що Залізник заточився і, мов підтятий колос, упав на долівку.

XXXV

КАЙДАНИ

Опритомнівши після удару, Максим почув тупий біль у руках і ногах. Він хотів перемінити незручну позу, але це не було так легко зробити: важкі за-

лізні ланцюги, що кільцем обхопили руки й ноги, були пришрубовані до стіни.

— Ач, прокляті, як скрутили, — простогнав в'язень і раптом, немов у відповідь на його скаргу, в темряві почувся стогін.

— Хто тут іще зо мною? — запитав Залізник.

— А ти вже очуняв, братіку? Ну, слава Богу... А я думав уже, що вони тебе на смерть затовкли...

Це був голос Василя-гайдамаки, і Максим відразу його впізнав.

— Прости, братіку, що через мене ти в неволі опинився, — говорив далі Василь.

— Як це — через тебе?

— А так... Кляті наче нюху якогось набралися... Перепинили мене біля брами та й почали випитувати... Відповідав я добре, нічим себе не зрадив, і все кінчилося б гаразд, — коли ксьондз почав вертїти в руках мою бандуру і вона впала на долівку... Бандура розбилася, а там був лист до тебе... Розумієш?..

— Чом ні... Що ж тепер буде?.. Не боюсь я тортур, що нас чекають... Не боюсь і смерті... Але серце мені розривається на думку, що наша справа на цьому багато втратить... Бідному Мелхиседекові доведеться пережити нові переслідування й неприємності.

— Так, так, шкода Мелхиседека. Але його, мабуть, не будуть явно зачіпати, щоб не підливати оливи до вогню.

— Це ще гірше. Таємна ворожнеча і таємне переслідування — далеко гірше від явного. — Його не

вбережешся. Ох, і погана каша заварилася, — не солодко нам з тобою буде її сьорбати, та ще й інші мусітимуть її покушати.

В'язням було не до сну, і першу ніч вони провели на щиросердечній розмові.

— Про рятунок годі й гадати, — сказав Залізняк. — Такого звіря наші вороги в непевну клітку не посадять... Та й ланцюги міцні... Що ж, на все Божа воля, будемо готуватися до смерті й покажемо нашим ворогам, що козаки ще вміють лицарями умирати... Хай вигадують вони для нас щонайстрашніші муки, а ми сміятимемся їм увічі, і тут вони побачать, що мають справу не з бабами, а з козаками... Правда, друже?

— Правда. Я знаю, що ти, Максиме, вмітимеш умерти, а за мене теж не бійся. Я бачив жахливі тортури і в батьків наших навчився, як треба себе тримати, щоб ворог аж зубами скреготав із безсилої люті. Коли мого батька кип'ячою смолою облили і почали на шибеницю підіймати, він крикнув: "Вішайте нижче, бо як наші прийдуть і вас перевішають, то незручно вам буде цілуватися зо мною!" — Не турбуйся, брате, — помремо як слід.

— Василю, слухай, я хочу перед тобою душу свою полегшити... Грішний я, товаришу, багато я нагрішив, але найтяжчий гріх і тепер живе в моїм серці...

Максим заговорив пошепки, хвилюючись дедалі більше.

— Василю, всі ви, що знали мене, вважали Максима за ченця і певні були, що я день і ніч тільки

й думаю, що про спасіння душі, про діла боговгодні та про нашу Батьківщину.

— Авжеж...

— Ви помилялись, братіки, — прийшов і до мене диявол, і не я встоявся перед спокусою. Раніш було я й справді думав визволити Україну, висушити сльози нещасних сиріток, убогих, покривджених. Раніш душа моя була чиста, і думки були чисті, як вода з джерела... Але прийшла спокуса і мене отруїла, і досі я не можу вирватися з її кігтів... Слухай, друже!

— Я слухаю, Максиме.

— Ти, мабуть, чув про дивну вроду нашої молоді дідички.

— Чув.

— Ну, ось... Ну, оце... Ця неземна краса і підбила моє грішне серце... Знав я, що мені давно треба було вийти з палати; щодня збирався я звідси втікати, але надходив вечір, і воля мене зраджувала, і мріяв я тільки про те, щоб побачити її, кохану, щоб хоч здалека на неї дивитись... Часом хотів утекти до ліса, а ноги несли мене до палати, де в вікні я міг побачити її.

— Не сподівався я від тебе, Максиме, такої слабости...

— І я не сподівався... А втім — хто його розбере, чи слабкість це, чи сила... Так, можливо, це сила!.. Тільки сильні, могутні духом можуть так кохати, як я кохаю...

Залізник на хвилину замовк; добре, що він не міг бачити в темряві того виразу, який з'явився на обличчі його друга.

— Говори далі, — сказав уривисто Василь.

— Так, я мушу все тобі розкрити перед неминучою смертю... Трудно повірити, а проте ця горда магнатка завважила козака — слугу свого чоловіка... Її дивні очі не раз спинялись на мені, її прекрасне обличчя не раз займалося зорею, коли наші очі зустрічалися, і вона читала в моєму погляді, що я готов завжди, кожної хвилини віддати їй усе своє життя. Та я не вірив своєму щастю... Хіба смів я думати про її кохання?! О, ні!.. Мені доводилося бути в боях, — не раз я бився проти десяткох, і ніколи не знав легкодухого страху, а перед нею я торопів... Де ділася моя відвага, гордість, самопевність?.. Кохання розвіяло все... Воно, як вітер, полетіло, і запорожець Максим став ще тихіший, ніж воркуючий голуб...

— Це я бачу.

— Так, я став іншою людиною... Знай, Василю: я довго мучився, боровся з собою, але нічого не помагало. Що ж мені лишалося робити?..

— Утікати.

— О, легко сказати — втікай! Легко це сказати тому, хто не знав справжнього кохання... Легко навчати відмовлятися від спокус, але як відмовлятиметься той, хто покушав цієї неземної отрути?... Не мало красунь я бачив на своїм віку, блукаючи по світі... Але я за ганьбу вважав покірно схилити перед ними свою буйну голову... Я цурався їх... Ме-

не вабили слова, але тупіт мого коня заглушував їхню мову... О, коли б ти знав її, тоді зрозумів би мене!

— Ні, я не можу тебе зрозуміти... Ця красуня заступила тобі Батьківщину, своїми чарами зату-манила тобі розум і серце... Ніколи не думав я, що почую від тебе таку мову... Я був певен, що ти на-віть слів таких не вмієш вимовляти... Не до лиця воно тобі!..

— Ні, Василю, жадною думкою не зрадив я Бать-ківщини і не зраджу. Але зрозумій, що я повинен почувати, коли побачу в полум'ї цю палату, коли її, мою богиню, поволочуть, ганьбитимуть, коли... О, цього я не міг би пережити!.. Нехай усе згорить і згине, а вона повинна лишитись недоторканою. Я хотів її викрасти звідси й завести на хутір до Ва-силя Кременя.

— Ти хочеш виправдати себе... Ні, родовита маг-натка вважає нас за бидло, і не піде вона з нами... Ми — схизматики для них, і вони ненавидять нас усіх...

— Я так не думаю.

— Мені здається, що ти сам, Максиме, готов про-міняти все, щоб тільки чарівниці догодити...

— Не смій так говорити!... Залізник зрадником ніколи не був і не буде!.. Якби вже доля довела ме-не до такої пропасти, через яку годі перескочити, то я б кинувся в безодню... але зрадником не став би...

— А що зробив би ти тепер, якби ми залишили-ся живі? — зненацька спитав Василь.

— Навіщо думати й говорити про те, чого не може бути?.. Години наші вже почислені. Ворог не добив нас відразу, бо хоче вигадати таку кару, якої світ не бачив.

— Так, вони це говорили, але я таки надіюся на щастя.

Йому відповіло бряжчання важких кайданів, і знов стало тихо-тихо. Тільки зверху десь долітали кволі зойки вітрячків, що поверталися покійрно, куди велів їм буйний вітер.

Спинився час, чи рухався й далі — годі було розпізнати. Товариші мовчали, поринувши в свої невеселі думи.

XXXVI

Ч У Д О

Абат Августин під час арешту Залізняка волів краще сховатись у своїх покоях, бо мав великі сумніви щодо відваги тих, які пішли нападати.

— А що буде, коли цей чортяка переб'є наших вірних слуг і прийде сюди? — подумав ксьондз.

Ця думка примусила його мерщій встати з крісла і якнайміцніше замкнути двері. Хвилини очікування й непевности волоклися дуже пиняво. Хвилювання, що охопило ксьондза, не могло втихомиритися навіть під впливом старого меду. Хтось грюкнув віконницею, і бідний абат аж пополотнів. А коли за хвилину до нього постукали, холодний піт виступив йому на чоло.

— Хто там? — погаслим голосом запитав абат.
— Преподобний отче, відчиніть, будь ласка! — почув голос Сванцевича.

— А може це він говорить голосом управителя?
— майнула в переляканій голові безглузда думка.

— Відчиніть, я з доброю вісткою до вас.

— Ох, страшно відсувати залізну засуву, — думав ксьондз.

— Я приніс гарні вісті: звіря спіймано й заковано в міцні кайдани.

— Гм... Буває, що й міцні кайдани стають павутиною, коли їм доводиться держати такого чорта.

— Він уже в вежі під ключем...

Щойно тоді абат наважився відсунути засуву і впустити управителя. Сванцевич увійшов, весело потираючи долоні, і з усіма подробицями розказав, як арештували Максима. Ксьондз трохи заспокоївся.

— Тепер ходім і сповістимо нашого ясновельможного пана про нашу перемогу, — урочисто запропонував абат.

Пан Станіслав сидів у їдальні, смакуючи угорське — останніми часами це була його найулюбленіша розвага; коли ввійшли гості, він відставив склянку і приготувався слухати з виглядом людини, що їй нестерпно нудно на білому світі. Але несподівана новина відразу вивела його з напівсонного стану.

— Максим — зрадник! — скрикнув він обурено.

В цей мент до кімнати ввійшла пані Констанція.

— Що сталось? — спитала швидко.

— Максим попався. Він плянував бунт, а тепер у нас у башті сидить разом зі своїм спільником, — підкреслено говорив ксьондз.

Констанція глянула на нього своїми здивованими очима, і раптом з її грудей вирвався несамопитий крик; мов підтята квітка, впала на килим, — навіть не вспіли її підтримати. Кожен не свій лад з'ясував її непритомність, і тільки один абат догадався про справжню причину дивного випадку. Прибігла перелякана стара пані, позбігалися покоївки, і молоду жінку перенесли до спальні.

— Моїй дружині, мабуть, видалося, що небезпека загрожує нам зараз, таки в цю мить, — глибокодумно завважив ясновельможний чоловік.

— Вона ще надто молода, — відповів ксьондз. — Хіба може нам загрозувати небезпека, коли маємо надійних людей і такого хороброго команданта, як наш ясновельможний пан?..

— Ми цих лайдаків розвіємо, як полову, — самопевно заявив Сванцевич.

Підлещений господар звелів подати нову пляшку угорського, і друзі по випивці почали згадувати давні подвиги батьків і дідів. А згодом стали розмовляти про майбутню долю арештованих, і навколо спорожнених пляшок утворилася нарада над винайденням нової, нечуваної кари.

Пані Констанція опам'ятався аж по півночі. Коли розплющила очі й глянула на жінок, що її оточували, то насамперед почала просити, щоб її лишили саму. Її прохання були такі настирливі та енергійні, що скидалися скоріш на домагання чи наказ.

Навіть рідній матері не дозволила залишитися в спальні.

На самоті Констанція несподівано почула в головах у себе напівдитяче лепетання. Потім до її ніг припала істота, про яку вона й не думала, і не згадувала, і тільки один раз після весілля ущасливила була цю нещасну карлицю-татарку своєю увагою. Це було тоді, коли нещасну горбату через якусь провину хотіли віддати за кару на ганебну втіху челяді, але молода пані вступилася за неї й оборонила. Тепер карлиці прийшло на думку потішити ясновельможну господиню. Вона несміливо лепетала слова подяки, вкриваючи поцілунками ноги своєї пані, і раптом своїм тоненьким голосочком призналася, що вона все-все знає, бо вона випадково підглянула раз зустріч Максима і Констанції.

— Ясновельможна пані боїться за козака... Так, його довго-довго мордуватимуть і заб'ють, але Зюлейка врятує козака... Вона це зробить для доброї пані... Зюлейки ніхто не бачить, але вона все бачить, і багато знає такого, чого не знають навіть великі люди...

Констанція була вражена до глибини серця й довго не могла промовити слова. Нарешті простягла до татарки руку й міцно-міцно стиснула її малесеньку долоню.

— Врятуй його, врятуй, — шепотіла вона, але сльози, що канули з очей, перервали їй мову.

— Я знаю, де пан Сванцевич ховає ключі від вежі, — адже козак у вежі... Я гралася з пановими дітьми й бачила, куди він сховав того великого мі-

дяного ключа... Але мені не вистачить сил відчинити двері... Треба добути ще пилку і попередити козакового слугу Алі, щоб він приготував добрі коні та зброю...

— Злі люди називають тебе чортеням, але ти мій янгол! — щиро промовила Констанція. — О, тільки врятуй його... Коли ти скажеш, я піду з тобою і поможу тобі... Мій янголе, врятуй нещасного, не дай його в руки катів...

До спальні ввійшов почервонілий пан Станіслав, і карлиця швиденько сховалася за заслонку.

— А, моїй дружині краще... Я знав, що це дурниці... Просто переляк і більш нічого... Але чи варт було так лякатися?... У мене цілий загін озброєних людей... Я ще сформую полк... О, я нікого не боюсь... Якби я жив був раніш, то й цього лайдака Хмельницького було б приведено до Варшави на ланцюгу, як собаку... Слово честі! Ксьондз і пан Сванцевич кажуть те саме. Ми здерли б з нього шкуру... Отак і з цих зрадників треба здерти шкуру, а потім повеземо їх на ярмарок... Ха-ха-ха... А сон проте морить мене... Післязавтра ми все це виконаємо... Шкода, що взавтра піст... Ксьондз каже, що в піст не годиться здирати шкури... А, на мою думку, — це не грає ролі... Правда, що — це байдуже, коли здирати?..

Констанція тремтіла з жаху й огиди. П'яний пан незабаром заснув, а тоді Зюлейка без шелесту вихопилася з кімнати. Констанція цієї ночі вже не сплющила очей, а татарка викликала в сад свого земля-

ка Алі, якого недавно привіз Залізник, і довго радилася з ним.

Другої ночі, коли всю палату оповив спокійний сон, Зюлейка причинила двері до спальні, мов тінь, майнула до своєї пані і щось шепнула. Тоді Констанція накинула на плечі темну кирею чоловіка й обережно вийшла з кімнати.

— Все готово, — шепнула карлиця. — Треба поспішати, — взавтра екзекуція.

— А варта?.. Нас зупинять, — тихо промовила Констанція.

— Зюлейка це передбачила... Вартовим дали таку вечерю, що після неї вони прокинуться не скоро... Алі дав мені порошок, і я непомітно підсипала його до страви... Сьогодні весь замок міцно спить, — їх годі побудити аж до полудня... Ходімо швидше... Чого пані так дрижать?.. Все буде гаразд...

Обидві жінки вже йшли нагору по сходах до восьмигранної камінної вежі, що стала в'язницею двох козаків, призначених на жахливу, неминучу кару. Непевне червонясте світло ліхтаря ледве освітлювало шлях. Під дверми в якихсь дивних, неприродних позах лежало четверо озброєних вартових.

— О, вони, мабуть, не прокинуться вже ніколи! — промовила татарка, і на поморщеному її обличчі загорілася злоба непримирених. — Вони завжди знущалася надо мною, а одного разу, затагнувши до своєї касарні, побили... Не помилювали й каліки... Та я вже добре їх почастувала...

Констанції стало моторошно, і вона відімкнула важкий замок неймовірним зусиллям.

— Прийшли по нас, — сказав Василь і перехристився.

— Моя богине!.. Це сон... Це сон... — шепотів дивом уражений Залізник.

Завищала тонка пилка з гартованої дамаської криці, і кайдани розпалися. Ще хвилина — і в'язні переступили через тіла вартових. Максим зупинився на останньому східці і з благанням простягнув свої поранені руки до Констанції. Вона вже готова була кинутися в ці могутні обійми, що її вабили до себе, але татарка вмить прискочила й схопила її за руку...

— Не пора, пані, — час минає...

— Жди мене, — сказав Максим, — хай благословить тебе Господь!

— Будь милосердний для ворогів... Я не забуду тебе ніколи-ніколи! — відповіла Констанція.

Була глибока ніч, коли молода пані вернулася до своєї спальні, а три вершники були вже на узліссі. Копита, пообмотувані шерстяними онучами, ступали глухо, беззвучно, а темне покривало ночі окутало вершників так щільно, що їх не було видно й на кілька кроків. А коли небо запалало полум'ям світанку, Максим Залізник, Василь і вірний їх супутник Алі були вже далеко від палати.

XXXVII

У ЗАТИШКУ

— Паніматко! Чуєте? Паніматко! Дайте мені кислого молочка! — гукав отець Генадій до дружини, що йшла через подвір'я...

— Чуєш, Палазю? Біжи но швиденько до льоху та принеси глечик кислого молока... Тільки не бери нового, а той щербатий, — знаєш? — що воском заліплений.

Кривобока Палажка майнула червоною плахтою і зникла.

Сонце поволі посувалося на захід. На чистому синьому небі зрідка порозкидалися білі хмарки. Вони були — мов кораблі, що ліниво похитуються на своїх важких кадовбах у мертвій тиші безвітряної погоди. Що нижче схилялося сонце, то більш рожевіли хмарки. Та ось вони спалахнули полум'ям і ця заграва так само швидко й несподівано почала гаснути, переходячи у фіялковий та блідожовтий колір.

— Великий вітер буде взавтра, — промовив панотець, поглядаючи на захід. — Ех, і здорово ж я відпочив після роботи... Треба ще до бджілок заглянути.

Попоївши холодного молока, отець Генадій витер рукавом полотняного підрясника сиву бороду і поринув у чари чудового весняного вечора. Навкруги стояла тиша. На стрісі воркували голуби, але вже не так голосно, як удень. Почували бо, що наближається час сну й відпочинку.

— Ну, а як там наша бідна гостя? — спитав панотець дружини, що якраз виглянула з кухні.

— Мовчить... Сидить у кутку й увесь час мовчить... Послав нам її Господь, щоб випробувати нас... Вона причинна, це відразу видно... І треба ж було тобі її затримувати, частувати... Привів і на свою, й на наші голови такий клопіт... Мало чого їй може

прийти на думку... Борони Боже, ще й хату нам запалить...

— Не гніви Бога, паніматко,— гріх таке говорити... Хіба ти забула, що голодного треба нагодувати, подорожнього притулити, самотного пригорнути... А цій бідолашній, видно, горя не бракує... Ні, хай уже поживе в нас трохи...

— Чи великі ж наші достатки!..

— На зайвий роток пошле Бог і кусок. Треба тільки піти — на неї подивитись.

Панотець підвівся й повільною ходою подався на кухню.

— Добрий день, серце, — привітно звернувся до дівчини, що сумовито, з понуреною головою сиділа в кутку під образами.

Гостя навіть не глянула на нього. Це була Катря, що довго блукала по полях і лісах, аж поки випадково не знайшла собі притулку в убогій хаті сільського попа. Змарніла, змучена, з пораненими ногами і з почорнілим від сонця й вітрів обличчям, вона була ще мізерніша і нещасніша, як раніш. Панотець тільки похитав головою та й пішов на свій улюблений ганок, з якого так весело було дивитись на зелені пагорби, на заріччя й на далеке синювате узлісся. Настав вечір. Поволі опала курява, що зняла череду, вертаючись додому. На небі забликала перша зірка.

Раптом десь подальше на вулиці затупотіли коні, і за хвилину під брамою зупинились три вершники. Один із них зняв шапку й став просити:

— Дозвольте нам трохи відпочити в вас; коні почали приставати, а ми їдемо здалека.

— Просимо, просимо, — заметушився панотець.

— А хто ж ви такі будете, добродію? — допитувалась попадя.

— Все розкажемо, тільки дозвольте нам поставити коней і зайти до хати.

— Просимо, просимо... Думаю, не скривдите бідного сільського попа й не осудите за нашу вбогість... Просимо до хати...

Заскрипіла брама, і вершники заїхали на подвір'я. Один із них, з вузькими, косими очима, смуглявий і кремезний, повів потомлені коні до стайні, а двох увійшло з панотцем до хати.

— Перед вами, панотче, нам нічого таїтися, — почав старший гість. — Ми втікаємо з неволі до славного війська Низового, щоб підняти лицарів запорізьких на оборону нашого народу.

— То значить, правду люди гомонять, що скоро до нас прийдуть гості з Зеленого Лугу?

— Правду.

— Щастя вам, Боже. Ми нарід простий, — де вже нам визнаватися на таких великих справах.

Розмова затягнулася до півночі, потім гості полягали спати, умовившись вартувати по черзі. Розмовляючи, вони й не підозрівали, що під відчиненим вікном притаївся слухач, який жадібно ловив кожне слово. Це був Олесь, син попа. Перед світанком татарин, якому прийшла черга вартувати, бачив, що молодий господар, як він в думці називав Олеся, ви-

вів із хліва коня, накинув на нього сідло й виїхав з двору.

— Мабуть, батько ще звечора звелів йому кудись їхати, — подумав татарин.

Коли світанок збудив сонну природу, гості вже попрощалися і мерщій сідлали коні.

— Щасливої дороги! — сказав панотець на прощання, відчуваючи якийсь дивний неспокій на душі. Він тепер уже знав, що насувається хмара, яка сьогодні-завтра затягне все небо.

Сонце щойно виплило ізза обрію, як вершники підїхали до ліса й несподівано побачили перед собою юнака на міцному гнідому коні: до пояса прив'язана коса в шкурятяній піхві, а за спиною — стара рушниця.

— Добрий день! — привітався юнак, скидаючи сиву смушеву шапку.

— Добрий день! — відповів Максим.

— Я теж поїду з вами на Зелений Луг, — заявив він рішуче.

— А хто ж ти такий? — спитав Василь.

— Я — Олесь, панотця Генадія син... В мене вже здавна є такий замір... Не візьмете — сам доб'юся... Хочу допомогти козакам прочухана ворогам давати... Візьмете?..

— А що батько скаже?..

— Він знає, що я ряси не надягну... Та й який же там з мене був би піп?

— Ну, що ж, приставай до нас, — відповів Максим.

— Будемо товаришами, — сказав Василь.

Громадка вершників витягнулася “гусаком” і трухтом поїхала вузькою лісовою доріжкою.

І знов минув день, а на землю тихо спадав вечір. Але попередньої тиші не було. Рвучкий вітер шугав по верховіттях і гнав річкою білі баранці.

Пропажа коня відразу вияснила отцеві Генадієві, куди зник його син.

— Майнув з козаками... Така вже, видно, його доля, — вирішив панотець, і того вечора навіть не доторкнувся до вечері. Паніматка гірко плакала й так голосила, як над покійником.

Погано спали цієї ночі в поповій хаті. Ранок настав насумрений, дощовитий. Отець Генадій пішов до церкви на утреню — і раптом почув якийсь гомін, а за хвилину до церкви вдерлася ватага людей, — дехто навіть верхи. Це були — Сванцевич і Бунський.

— Гей, попе, де ти сховав наших утікачів? — крикнув Сванцевич і витроснув нагаєм.

— Опам’ятайтеся!.. Ви в домі божім!.. — почав настоятель.

— Мовчи, схизматику!.. Ми навчимо тебе, як ховати бунтівників... Селянські діти нам розповіли, що в тебе ночувало троє людей, і шинкар це потвердив... По всіх ознаках видно, що це ті самі втікачі, яких шукаємо... Хоч вони й далеко сховалися, але від нас не втечуть... Краще говори!..

— Вельможні панове, вийдім звідси, і я вам розповім усе, що забажаєте, але навіщо ж церкву оскверняти...

— Ха-ха-ха... Ми тут поставимо коней, щоб їх мухи не кусали... Гей, люди, заводьте сюди коні...

Убога селянська церква наповнилася кіньми й озброєними людьми, що почали закурювати люльки. Коні прихали й задкували серед незвичайної обстанови. Отця Генадія за коси витягли на цвинтар.

— Змилуйтеся!.. Змилуйтеся!.. — благав він, намагаючись руками заслонити голову перед ударами, що сипалися на нього звідусіль.

Раптом лице його дивно почервонійло, і він упав навколішки. З очей йому текла кров. Тонкі нагаї зробили своє, — сердешний лишився без очей.

Коли катований зімлів, його відлили холодною водою і новими тортурами намагались витягнути з нього все, що він знав про втікачів, які в нещасливий час покористувалися його гостинністю.

Катря, почувши гомін і крики, що долітали з цвинтаря, зірвалася з місця, озирнулася, мов зацьковане звірятко, і метнулася у садок. Крики і зойки дужчали. Тоді бідолашна спритно й швидко, мов кітка, видряпалася на стару кріслату вербу і сховалася під густим, зеленим її наметом. Дика розправа не минула й панотцевої родини. Тільки старші діти встигли повтікати. Паніматка не мала тієї залізної волі, якої треба було, щоб мовчати під нагаями. Вона розповіла, що у них справді зупинялось троє незнайомих людей. Вони переночували і, взявши з собою її сина, вдосвіта від'їхали. Але вона не бачила, в якому напрямі вони подалися. Перелякана жінка

благала своїх катів, щоб вони, коли зловлять утікачів, помилували її сина.

— Мій Олесь іще хлопчик, зовсім хлопчик, — повторяла, вмиваючись сльозами. — Ми хотіли, щоб він був священиком, та, видно, злі люди збили його з правдивої стежки, і тепер він далеко від нас... Панове милосердні, згляньтеся на горе бідної матері, і змилюйтеся над ним, як зустрінете... Скажіть йому, що мати очі виплаче за ним... Бийте мене, але пожалійте його...

— Ой, Боже ж мій, що ж ці поганці з панотцем зробили! — розлігся раптом крик баби Палажки, і поки хто успів оглядітися, вона кинулася до кухні, а вискочивши звідтіля з повним відром окропу, жбурнула його на Бунського. Щастя його, що він успів прижмурити очі. Бунський не своїм голосом заревів з несамовитого болю, а Палажка вже лежала з простріленою головою.

Щоб завершити свої подвиги, пани підпалили церкву і, посідавши на коні, вихром помчали із села.

— О, ми повинні догнати цих бунтарів! — бундючно заявив Сванцевич.

Бунського поклали на селянський віз із сіном і під охороною кількох гайдуків вирядили додому. Всю дорогу він кричав і стогнав з болю. Коли бунзувіри були вже далеко, селяни підняли на цвинтарі осліпленого панотця і принесли додому.

Церква поволі догоряла.

XXXVIII

У СТЕПУ

Українськими полями весна блукала ще несмілою, непевною ходою, наче не вірила, що сувора зима уступить їй своє місце. Хоч моріжки вдяглися же в нову зелену шату, але непосидючий вітерець вряди-годи пригадував, що дід-мороз лиш недавно подався в далеку путь, і сонце ще не встигло обігріти слідів його білих, волохатих ніг.

Зате в степу вже починало розцвітати розкішне південне літо. Смарагдовим морем хвилює свіжа молада тирса, і жадний мистець не змалює того багатства, блиску, всієї сліпучої краси і розкоші тонів та півтонів цього зеленого океану.

Сходило сонце. Багрова куля вогню бризнула каскадами жагучого проміння, і степ заіскрився, заблис, замиготів, мов килим, устелений топазами, рубінами, яхонтами і самоцвітними перлами.

Роса швидко випарювала; тонкий, мов павутиння, синюватий серпанок хвилював над землею, потім став рідшати, колихатись, набирати дедалі химерніших обрисів, і непомітно розплився в повітрі. На небесну блакить впливли каравани легких, прозорих хмарок. Вони поспішали назустріч сонцю; поспішали привітати світло життєдайне, і по дорозі товпилися, переганяли одна одну, перепліталися

поміж собою і знов розбігались, а пруг далекого обрїю ховав їх у безмежній, таємній синяві. Зникали хмарки, а ясне небо ставало ще ясніше. Внизу весело стрикотали коники, і все пестре населення степу стрибало, бігало, літало й раділо життям. Степовий гомін звучав так, наче вдячна земля співала величний гімн небесам.

По степу вихром летіли чотири вершники. Коли сонце підійшло вище, коні помітно зменшили ходу, і один з них почав приставати. Добившись до невеличкого ярка, що недавно висох після весняних розтопів, вершники зупинились і розсідлали коні. По недавньому струмку й слід загинув. Тільки хвилястою биндою жовтів розмитий пісок. Чи випарував цей струмок і перемінився в хмарку, чи десь увійшов у землю, щоб виринути в іншому місці, — це його таємниця, яку знає тільки батько-степ.

Вершники далеко випередили погоню і цим примусили панів ні з чим вернутися додому. Повідв'язувавши від сідел мішки з хлібом і боклагги з водою, подорожні розташувалися відпочивати.

○ — Кли б надвечір догнати нам своїх, — промовив Максим, з приємністю розтягаючись на зеленій траві.

— Дасть Бог — доженемо, — озвався Василь.

— Вони десь недавно сюдою їхали, — сказав Алі, що вже вспів роздивитися і знайти на піску сліди. — Одначе це не наш, а татарський слід, — додав згодом.

Так Максим довідався, що Мелхиседек мусів трохи раніш вислати посольство до війська запорізь-

кого, і тепер поспішав, щоб догнати післанців і разом з ними прибути на Січ. Серед своїх товаришів — корінних січовиків-запорожців — він міг посольству стати в пригоді.

— Та й гарна ж сьогодні днина!

— Сьогодні буде холодніше, ніж учора, бо вітер з моря повіяв, — сказав Василь, розкурюючи люльку.

Після того, коли вони майже чудом вийшли на волю, Василь ні словом не натякнув Максимові на його кохання з Констанцією. Він знав, кому завдячує свій рятунок, зрозумів, що ця жінка зважилася на такий очайдушний крок в ім'я кохання. В його голові назріли нові питання, на які він не міг знайти відповіді. Справжній козак, безпечний, відважний гайдамака, що призвичаївся дивитись на зв'язок із жінкою — як на пустування, що не лицює справжньому лицареві, він, мабуть, чи не вперше на житті побачив, що значить кохання. Чи можна після цього вважати його за гріх?

Звичайно, прекрасна пані — донька заклятих, непримиримих ворогів, — це так, але з тієї хвилини, коли вона, важучи своєю честю й життям, відчинила двері тюрми, з якої для них був тільки один вихід, а це — вихід на ганебну страту, — з тієї хвилини цей прекрасний демон, ця омана сатанська в його очах була осяяна ореолом пошани й майже святости.

— Моя річ — нищити панські фільварки, — постановив Василь, — а почнеш думати, то не знати, до чого додумаєшся... Не слід багато міркувати...

XXXIX

С І Ч

Татарин Алі й гайдамака Василь, з наказу Максима, обережно скрадалися до того місця, звідки доносилися якісь невиразні й підозрілі звуки. Незабаром вони цілком виразно почули стогін, і бистрі очі Алі відразу спостерегли людину, що лежала в траві.

— Люди добрі... не покиньте... допоможіть нещасному, — жалібно благав незнайомий.

. — Хто ж ти такий? — спитав Василь.

— Мене звуть Микитою... Я — хлоп-утікач. З двома товаришами їхав на Січ... Попали на ногайців... Вони відібрали від нас коней і харчі... Товаришів моїх позабивали... Я, мабуть, від першого удару впав непритомний, тож вони й залишили мене, — думали, що я мертвий... Коли я розплющив очі, то опинився сам один серед степу, без коня і без дробішки хліба... Пішов я навмання, але голод мене виснажив... Ноги попухли, вкрилися ранами, і я поворухнутися не можу... Не кидайте мене, люди добрі...

Вершники підвели хворого із землі, прип'яли якое мотузками до спини запасного коня і, нашвидку підкріпивши його сили, рушили даліше.

— Чого, брате, задумався? — звернувся Залізняк до юнака, що сидів збоку.

Олесь підвів голову, хотів всміхнутися, але усмішка не вийшла на його свіже, молоде обличчя.

— Ні, я лиш так собі...

— Додому хочеться, га?.. Заманулося галушок та маківників?..

— Ні, добродію, не про це я думав...

— А про що ж?

— Так... Неньку згадав... і татка...

— Ага, знаємо... Тепер тобі ненькою буде Запорізька Січ... Не нагодую вона тебе маківниками й галушками зі сметаною, але миска доброї саламахи знайдеться... Не розчеше вона тобі чуприни, не приголубить тебе, але зате дасть тобі волю й славу. Як поріднишся з нею, то й до віку її не забудеш... Дай Боже, щоб із тебе вийшов добрий козак...

— Я й тепер нікого не боюся, — сказав Олесь, і очі йому блиснули, мов іскри.

— Якби ти боявся, то не було б тобі місця на Січі. Там боягузів нема й бути не може... Для зрадника і боягуза там — смерть, але не славна козацька смерть в чистім полі або серед степу широкого, а ганебна смерть під киями своїх таки братів-товаришів... Прийде час, може й наш Алі поклониться хрестові, — тоді й він стане запорожцем... Що ти на це, Алі?

Татарин лукаво всміхнувся своїми вузенькими очима й нічого не відповів.

Підкормившись трохи коржами, розмоченими в воді, гайдамаки осідлали коней і рушили далі.

Перед заходом сонця весь степ спалахнув полум'ям, і обриси вершників були тепер — мов ви-

литі з червоної міді. Та ось татарин приложив до чола долоню, мов дашок, глянув проти сонця, — і з його грудей вирвався радісний, вриваний крик.

— Доженемо, доженемо, — повторяв він, вимахуючи нагаєм.

— Так, вони, — відповів Залізник, помітивши на обрії тонку, темну смужку. — Ми попали на певний шлях... Так я думаю і так думає Алі, а обидва ми помилитися не могли.

За кілька хвилин темна смужка окреслилася виразніш — і в ній уже можна було розрізнити окремі точки, по яких татарин почислив вершників. Їх було сімох.

— Це наші! Напевно! Мені отець Мелхиседек сказав, що з монастиря їх виїхало сімох. Так і є, — сказав Максим.

По степу вже бігли фіялкові й блакитні тіні, коли наші мандрівники догнали монастирських післанців. На чолі посольства стояв чернець Самсон, що замолоду був запорожцем, але на старість проміняв — за звичаєм тих часів — гостру шаблю й рушницю на чорний клобук і патерицю.

Вернувшись з останнього свого походу на Крим з важкою раною, Ничипір Голота — видужавши, подався до Києва. Частину своїх грошей роздав убогим, частину офірував на церкви, а потім переїхав до Чигирина і тут теж склав пожертву на Лебединський монастир. За решту грошей він з товаришами гуляв два тижні, доки в його кишені ще бряжчали золоті. Пропивши все до останнього мідяка, він з юрбою друзів, з музиками пішов до монастиря і, по-

цілувавшись з усіма, що його проводжали, постукав у монастирську браму. Відчинилась важка брама і на віки сховала завзятого запорожця — віднині скромного ченця Самсона.

На небі замерехтіли ясні південні зорі, — ніч підкралася швидко й непомітно. Потягнуло прохолодою, але свіже повітря степової ночі тільки підбадьорувало вершників і коней.

— А цього юнака де ти, братіку, підчепив? — спитав Залізняка чернець Самсон, показуючи на Олеся.

Максим кількома словами оповів історію.

— Ага, стара байка... Я був ще молодший від нього, коли втік з рідного гнізда до запорізьких куренів... А з того часу так і не бачив ні батька, ні матері...

Вдалині замаячили темні обриси високої могили, що, мабуть, ховала під собою побілені часом козацькі кості.

— Знайомі місця, — з якоюсь особливою побожністю промовив сивий чернець. — Тепер і до Січі вже недалеко...

Нова зоря зустріла наших мандрівників на порозі Січі. Це був півострів, майже з усіх боків оточений глибокою річкою Підпільною, що вливалася до Дніпра. Це природне забороло захищало запорізькі курені від нападу ворогів. Тільки з одного боку Січ була з'єднана зо степом. Тут побудовано було вал, рів і фортецю з баштами. Все це разом у достатній мірі забезпечувало Низових лицарів.

Земля прокинулася, визирнуло сонце, а Січ була вже на ногах. З куренів виходили люди, розходилися в різні сторони, знов сходилися, гомоніли, — одним словом, день настав, і звичайне життя заклопотало. Але ця метушня тривала недовго. Була неділя, і з великої дерев'яної дзвіниці — біля січової церкви — залунав дзвін.

Дзвіницю було видно здалека; вона мала чотири вікна, в яких стояли гармати — і для оборони від ворогів і для стріляння на великі свята — коли січовики справляли свій празник.

На прибулих ніхто й уваги не звернув, і вони приєднались до відділу кіннотчиків, що повагом посувався в напрямі церкви, де вже зібралося багато війська. Тут була піхота й кіннота в найкращих своїх жупанах. Свіжий ранішній вітерець розвівав над головами яскраві прапори. Деякі з них були попрострілювані, порвані, потемнілі від порохового диму.

Після богослуження всі почали розходитися й роз'їздитися по своїх куренях. Максим Залізник належав до Тимошівського куреня, де зібралося під той час 312 козаків-братчиків. Тепер він повів своїх супутників до курінного отамана, щоб з ним порадитись і підготувити ґрунт для справи.

— Здорові були, пане отамане, — звернувся Максим до високого, кремезного лицаря, що сидів на зрубаному пні біля куреня і пачив свою люльку.

— А, здорові були! Відкіля?

— З України гостей привів. Треба їм порадитися з усією військовою старшиною та із самим кошовим.

— Що ж, діло добре, поговоримо... А гостей ми завжди раді зустрічати... Для розмови одначе треба горло прополоскати, бо під час подорожі там багато куряви назбиралося. Та й поживитись треба, — завважив отаман.

Незабаром зібралися всі курінні братчики. Гостей посадили ближче до отамана. Кухарі зараз таки почали наливати юшку в дерев'яні вагани і порозставляли біля них різне питво: горілку, мед, пиво й брагу в великих кінвах, також дерев'яних. До цих конов були поприв'язувані дерев'яні коряки (ківші), що їх козаки прозвали “михайликами”. На Січі взагалі чарок і келишків не було і цей посуд вважали за витребеньки.

По обіді курінні братчики вклонилися в пояс отаманові й один одному, а потім кожен, проходячи біля кухаря, говорив звичайне: “Спасибі, братчику, що нагодував козаків”. Кінець-кінцем кожен козак клав у скриньку шага, а то й більше на закуп харчів. Крім того, отамани щомісяця видавали потрібні на курінь кошти з курінної скарбниці.

Товариство розбрилося — кожен у своїй справі. Залізник зголосив отаманові, що його молодий супутник хоче вступити до славного війська запорізького.

— Цей хлопчик хоче лицарем бути? — спитав, добродушно всміхаючись, курінний.

— Егеж.

— Що ж, помагай Боже. Ти, голубе мій, відкіля?

Олесь бадьоро відповів.

— Ну, добре, синку... Ми тебе припишемо до ку-

рення ввчавтра. Будеш у молодиках... А тепер погуляй, та до нашого життя козацького придивися... Іди, голубе, а ми про свої справи поговоримо.

Молодий козак вийшов із куреня, а в отамана з післанцями Мелхиседека почалася оживлена розмова. Отаман уважно слухав старого ченця Самсона і на знак згоди тільки кивав своїм чубом, але коли йому прийшло відповідати, то він коротко сказав: "Не буде діла".

— Чесне лицарство не підійме свого меча в обороні народу? — спитав Самсон.

— Ми й раді б на ворогів піти, але руки короткі... Старшина не схоче цариці гнівити, та й король знов таки... Ні, не буде діла...

— Січ завжди боронила пригноблених братів, — сказав Залізник.

— Порозмовляйте з нашою старшиною, бо я лиш від себе говорю...

— Невже ж славне товариство сидітиме по куренях і люльки куритиме, коли в Україні ріки від крові почервоніють! — не вгавав Максим.

— Будемо жити — побачимо, що й як буде, — виминаюче відповідав отаман.

На другий день кошовий і вся старшина повідомила посольство, що Низове військо не може ламати мирового договору. Але з приватних розмов послідовідалися, що на Січі знайдеться чимало гарячих голів, які будуть не від того, щоб розкурити свої люльки на пожарах панських замків і фільварків.

Після недовгого відпочинку посольство почало збиратися в поворотну дорогу.

XL

ВОГОНЬ РОЗГОРЯЄТЬСЯ

Перед від'їздом до Самсона підійшов старий беззубий козак — Явдоким Однозуб.

— Не бійтеся, панове, — сказав він до ченця та його товаришів на прощання. — Наша військова старшина відмовила вам явної допомоги, але що з того?.. Нам надокучило байдики бити, давно вже пора старі кості розворушити... Слідом за вами напевно не один із нас потягне... Вас тепер — жменя, а поки дійдете до України — буде чимала громада... Я знаю своїх братчиків, та й ви, панове, тут не чужі... Щасти вам, Боже!..

Посольство щасливо дісталось в Україну. Явдоким Однозуб, дарма що був уже в старечих літах, дотримав слова старому товаришеві, і на другий день післанців догнав з ватагою приятелів. Сашко теж не лишився на Січі, бо його страх кортіло якнайшвидше понюхати пороху.

У Мотронівському лісі гуляло тоді немало запорожців і Залізняка, з'явившись до них, без великих зусиль об'єднав цей бродячий люд, що прагнув подвигів і нудьгував на безділлі. Очолені Залізняком, вони розташувалися табором під лісом біля Холодного Яру, над джерелом, при дорозі, що йшла густим лісом до млина. Табор відразу набрав бойо-

вого вигляду, бо всі шляхи до нього загородили дубовими рогачками. З двох боків табору дугою оббігав глибокий яр.

Другого дня Максим Залізняк, побувавши в Мелхиседека, вернувся назад до свого табору, де на нього чекали нові добовольці, чимало добрих коней і запасів, що їх добровільно й залюбки звідусіль постачали селяни. Максим зібрав військову раду, де ухвалено порозумітися з козаками, з яких складалося надвірне військо князя Яблонського. Залізняк мав надію, що чигиринський полковник Квасневський теж перейде на його бік, як і решта козацьких старшин.

Гінці з табору полетіли до всіх околицьних полковників та сотників. А сам Залізняк з кількома запорожцями подався до Медведівки, де була станиця полковника Квасневського. Його самого не було вдома. Довідавшись, чого приїхав Максим, полковниця страшенно перелякалася й негайно повідомила чоловіка про повстання. Квасневський почував себе дуже прикро. Він опинився поміж двома вогнями і не знав, що робити, — по чийй стороні стати. Він боявся накликати на себе гнів свого уряду, а справу повстання покищо вважав лиш за один із вибухів, що звичайно кінчалися лихом для повстанців. Але відверто проголосити себе противником Залізняка він теж не зважувався, бо пощади від Залізняка тоді годі було б сподіватися. Ця боротьба й непевність вибили його із звичайної колії, і він утік, покинувши свій пост. Залізняк швидко зайняв звільнену вакансію й проголосив себе полковником чиги-

ринським. До нового полковника негайно приєднався медведівський уродженець — Іван Усач.

Вістка про повстання блискавкою облетіла всю округу. Козаки звідусіль поспішали до табору Залізняка; щодня прибували туди нові й нові групи людей, що бажали пімсти. Зголошувалися не тільки вояки, — селяни теж юрбами збігалися звідусіль.

А йшли не з порожніми руками. До табору напливало багато коней, пороху, оливи, зброї... Табор розростався з кожним днем і врешті став грізним залізним гніздом, в якому покищо знайшли притулок усі ті, кому вже нічого було втрачати, але чії серця билися одним бажанням — бажанням вирвати своє життя з недолі й порозбивати важкі кайдади. З лісів мошкинських, канівських, трехтемирівських і чигиринських приходили дедалі більші ватаги гайдамаків. Вони поспішали — наче на бенкет, і всі відразу охоче визнавали Залізняка своїм вождем.

Перед зеленими святами Максим пішов до Мелхиседека і довго з ним розмовляв у чотири очі. Про що він радився з Мелхиседеком, це була його таємниця, але вернувшись до табору, він зараз звелів зібрати раду й прочитати писаний золотом універсал, що його зараз і прозвали “Золотою Грамотою”.

“Золота Грамота” ще вище піднесла повагу Залізняка. Довго радів і гомонів табор, довго в цей день на честь новоз’явленого полковника лунали привітальні оклики.

— Чого ж ти, голубе мій, сумуєш? — звернувся Залізняк до Гната, який так глибоко задумався, що й не помітив, як той підійшов до нього.

— Сумую?.. — відрухово перепитав Гнат.

— А то ж... Тепер ми повинні радіти. Незабаром почнеться розправа, а ми ж так довго на неї ждали.

Настали Зелені Свята. День удавсь погожий. Тихе, непорушне повітря — немов застигло; в ясній небесній блакиті — ні хмаринки, а сонце ніби всміхається до землі, вдягненої в найкраще своє вбрання. Тихо в лісі і в полях. Тільки зрідка підпідьомкне перепел і замовкне, так ніби прислухається й на когось вичікує, і невпинно стрекочуть коники в траві.

Раненько все військо Залізняка подалося з табору до Лебединського монастиря. Цей загін піхоти, кінноти й невеличкого обозу, що замикав похід, вирушив Жаботинською дорогою.

Дивне видовище являла собою ця сороката юрба, об'єднана одним бажанням. Поруч старого запорожця їхав на неосідланому коні вчорашній забитий хлібороб, озброєний косою або ціпом. Проте здебільшого вони мали вогнепальну зброю, а за поясом мало не в кожного висіла шабля, або довгий ніж.

Попереду на расовому вороному жеребці їхав Залізняк. За ним — Василь із прапором в руці, а по обох боках — Олесь і Гнат. Хлопець радів, мов дитина, не відчуваючи, не усвідомлюючи собі, які страхіття готує завтрашній день. Залізняк їхав мовчки. Думки, мабуть, вихром проносилися в його голові. Іноді на лице його виступала тінь, і тоді вона

ставало темне й похмуре; то знов розцвітав на устах легкий посміх, і тоді він гордо відкидав назад свою львину голову. Яку долю малювала перед ним уява?.. Долю Наливайка й Павлюка, що згинули в невимовних муках, чи славу?..

Сонце вже поспішало на спочинок, а загін, мов сива хмара, поволі посувався вперед. Курява з-під ніг у червоному вечірньому промінні була — немов кривавий оболон, що віщував на завтра страшну грозу.

XII

ПОЧАЛОСЯ

— Залізник іде! — грізним громом пронеслось по Україні.

Залізник прийшов на чолі свого загону до Жаботина.

Вогнем спаливши і кіньми все стоптавши на своїм шляху, Залізник швидко йшов далі.

— Це ми справляємо поминки по замученому Харку, — говорив він, любуючись загравою, яка освітлювала йому дорогу.

Люди скрізь побожно слухали “Золотої Грамоти” й вірили, що це заорука кращих, світлих днів.

— Загін наш з дня на день зростає, — радів Василь, зустрічаючи нових добровольців і, за наказом Залізника, зараз роздавав зброю тим, хто приходив з далеких сіл з одним лиш бажанням боротьби.

— Тепер у мене вже не ватага, а військо, — сказав одного разу Залізник.

— Так, так, військо! — радісно підхопив Олесь, що намагався ні на один крок не відступати від свого зверхника.

— До нас щодня цілими громадами приходять з лівого берега Дніпра козаки, — додав Василь.

— Пане полковнику, пошли мене із загоном добрих козаків до наших колишніх панів Гуманських угості, — просив Гнат, якого тепер тільки й підтримувала надія швидше добитися до тих місць, де він пізнав першу радість, перше щастя, і де разом з тим натерпівся стільки горя за свою горлицю, що стала жертвою дикої сваволі.

Залізник мовчав.

— Пане полковнику, прошу тебе, не дай клятим порозбігатися!.. Нехай я їх залізним колом оточу... Ніхто з них не втече... А зброї ми здобудемо на п'ять... на десять таких загонів, як наш... Благослови на діло, відпусти!...

— Не зброя туди манить тебе, — відповів Максим. — Ти своєю рукою хочеш кинути першу голівеньку під панську палату. Я обіцяю тобі це... Чуєш, Гнате, палата Гуманських буде віддана в твої руки, але забігати вперед, залишаючи ворога за спиною, не годиться. *а* Плата — міцна фортеця, і як ти її не візьмеш за одним махом, то великий сором нам буде, похитнеться віра в нас і в нашу силу... Знай, що незабаром всі ми будемо там і я тобі усіх віддам їх на розправу, крім... одної.

Максим стишив голос до шепоту.

— Як!.. Ти хочеш дарувати життя комусь із тих вовків?..

— Мене з неволі врятувала пані Констанція... Ні один волос з її голови упасти не повинен, і горе тому, хто осмілиться на неї підняти руку. Хай буде це мій друг, мій брат, хай буде батько мій — горе йому!.. Мене ти знаєш, брате... Я слова свого не зламаю.

— Так ось чому він жив так довго і служив у Гуманських, — подумав Гнат і вривисто промовив: — Добре, пане полковнику, хай буде, як ти кажеш!

Настала ніч. Жертв усе меншало, а втомленим рукам месників теж був потрібний відпочинок. Тільки хрумкання коней та скрегіт сталі порушували тишу. Це дехто з козаків гострив затуплений ніж чи шаблю. А десь на вигоні підпитий гайдамака вигукував пісню:

“Ой, там в полі Залізник гуляє,
Ой, там в полі Залізник гуляє”...

Через кілька днів прийшли вісті від Івана Усача, посланого на Смілу. Вісті про перемогу привіз Олесь із загоном юнаків.

— Ну, що діється в Смілі? — спитав Максим, виймаючи з рота погаслу люльку.

— Сміли вже нема... тільки догоряє, а тепер може й догоріла.

— Так...

— Іван Усач, зігнавши всю шляхту до міста, запалив його з усіх боків...

— Молодці хлопці, молодці!

— До нас пристав смілянський сотник Шило,

і вони потім ударили на Богуслав, а мене з товаришами вислали до вас, пане полковнику.

— Добре.

Три ночі смілянська заграва відбивалася в синіх лісах; три дні сонце сходило й заходило кривавим колом без проміння, три добі дим і чад хмарами колотився до Дніпра й Тясьмина.

Дрібні загони гайдамаків, відокремлюючись від головних повстаньчих сил, вихром налітали на сусідні панські оселі й обертали їх у попіл та руїни.

Пани знали й добре розуміли, що король не має сили оборонити їх перед Залізняком. Їм залишалось тільки кидати свої старі гнізда, могили батьків та дідів і втікати до укріплених міст, куди — на їх думку — не могла сягнути хвиля повстання, що охопила мало не всю Україну.

Білу Церкву й міцну фортецю Умань з їх добре озброєними залогами вважали за неприступні твердині.

— Це добре, що пани втікають до Уманя й до Білої Церкви, — говорив Залізняк до своїх штабовиків.

— Чому, пане полковнику, — добре?

— Як то — чому?.. Ми зможемо за двома-трьома ударами знищити все вороже плем'я.

Лишаючись на самоті, Максим звичайно поринав у свої думки..

— Я разом досягну дві мети, — думав він, пустивши поводи свого коня. — Я й панів у ці пастки позаганяю, і її, свою горлицю сизокрилу, урятую... Поки ми дійдемо до палати Гуманських, жінки

встигнуть виїхати звідтіля... Вони мають родичів в Умані, і вона, значить, буде там... З палати я каменя на камені не лишу, отже — оставшись там, вона теж могла б загинути в огні й диму... Умань — велике місто... Там серед козаків є в мене і товариші, і друзі... Я вістку подам їй, і вона вийде до мене перед штурмом, а я вже вмітиму її, мою голубку, охоронити... Треба тільки вибрати на післанця до неї людину певну, щоб вона могла звіритись на нього. Він мусить бути відданий мені, як пес...

Максим озирнувся, і погляд його впав на Олеся. Молодик дивився на свого начальника з якоюсь набожністю, і в очах його кожен досвідчений спостерігач легко вичитав би беззастережну готовість іти із Залізняком в огонь і в воду.

— Ось той, кого мені якраз треба, — подумав Максим і постановив поводитись із ним ще ласкавіш, щоб зблизити його до себе.

Десь за узліссям чорний дим бухнув у чисту блакить.

— О, наші знов люльки закурюють, — спокійно завважив Залізняк і підібрав поводи.

ХІІ

ЗАЛІЗНЯК ІДЕ

Україна палала. Тривожні вісті розліталися скрізь, мов сполохані птахи. Докотились вони й до палати Гуманських. Безжурному життю панів прийшов край. Навіть пан Станіслав позбувся звичайної

своєї апатії, і почав виявляти незвичну йому метушливість та неспокій, що заражав інших. Та ледви чи й міг хтонебудь у палаті бути спокійним. За кожним чимало було гріхів і грішків. Кожен добре розумів, що ні Залізник, ні його прибічники не милуватимуть своїх недавніх гнобителів.

— Де нам шукати захисту й порятунку? — у розпуці ламала руки стара пані.

— Милосердне небо змилується над нами, — намагався підбадьорити її ксьондз, хоч добре відчував, що палати лихо не мине, а йому самому доведеться найгірш.

Становище й душевні переживання пані Констанції важко переповісти. Її пристрасть ще не цілком погасла, але розсудливий голос розуму почав уже проникати до її серця. Вона розуміла, що допустилася злочину не тільки супроти свого чоловіка, своїх рідних та близьких, але й супроти своєї батьківни. Хоч нікому й на думку не спадало, що ясно-вельможна пані сама власноручно випустила грізного льва з в'язниці, але від того їй не було легше, — особливо тоді, коли надходили нові вісті про подвиги Максима та його загонів. Втечу Максима з'ясували собі чарами, бо іншого пояснення не могли придумати.

Героєм палати був тепер Бунський, бо його вважали за найкращого мистця військової справи, — а ще й тому, що він галасував голосніш усіх. Своїм метушінням і гучними фразами він справді трохи підбадьорював шляхту й підтримував її напівпригаслу віру в неприступність палати. Цілими днями

він муштрував загін новобранців, що складався переважно з панської челяді.

— Хай но висуне сюди свого носа цей розбишака зі своїми гультаями-гайдамаками, то ми покажемо йому, де раки зимують! — бундючно погрожував Бунський, побрязкуючи величезними острогами й підкручуючи свої жовті вуса вище очей.

Кінець-кінцем йому пощастило здобути довір'я.

— О, ви побачите, як я цього волоцюгу власною рукою посаджу на паль! — повторяв Бунський, і всі намагались вірити йому, бо вірити було приємно.

Констанція при такій розмові сиділа ні в сих, ні в тих. Її мучила свідомість своєї вини, їй шкода було, що через неї гинуть її одновірці, але в той самий час вона боялась і за Максима. Їй зовсім не хотілось бачити його в кайданах або на палі.

Одного разу, коли під впливом самопевности Бунського всі трохи підбадьорились, прискакав гонець і сповістив, що Сміли вже нема, а на її місці — купи трупів та руїни. Всіх — наче громом прибило.

— Сміли нема!..

— О, цього бути не може!..

— Але ж говорить очевидець...

— О, Боже, Боже!..

— Невже милостивий Бог відступив від нас?!

— Гріх так говорити, — повчальним тоном заперечував ксьондз, сам збентежений страшною вісткою.

Тільки начальник залоги Бунський не сумував. Він сам себе назначив начальником гарнізону й дуже пишався своїм чином.

— І чого це ви хвилюєтеся, ясновельможне панство? — говорив він, знизуючи плечима. — Присягаюсь ім'ям своєї покійної матері, що розбишака сидітиме на палі біля головної брами...

Бунський ще не скінчив своєї промови до зібраних у залі мешканців палати, як раптом увігнався Сванцевич з вісткою, що Залізник — близько.

— Де? Що?! — посипались здивовано-тривожні питання.

— Він ночує зі своїм табором у Вишеньках.

— Хто вам сказав? — спитав господар, і голос його затремтів.

— Хаїм тількищо прибїг звітїля... Я б не повірив, але він добре знає цього гультая, і помилитися не міг. Він ледве втік...

— Це він, напевно, поспішає, щоб швидше потрапити на паль, — сказав Бунський і надав своїм вусам зовсім неймовірної форми.

— Та замовкніть уже ви, будь ласка! — урвався врешті абатові терпець.

— Дозвольте! Я — командант гарнізону, отже мушу...

— Тепер не до балачок... — Згадайте Смілу... Там була і залога і... і все... Який жах!.. Нам треба подбати про те, щоб наше жіноцтво було в безпечному місці. Чим швидше зробимо це, тим краще... Жінок треба звідси вивезти, а щоб вони в дорозі не хвилювалися, я готов їхати разом і заспокоювати їх.

— Але куди ж ми поїдемо? — спитала стара пані.

— До Уманя! Розуміється, що тільки до Уманя, ясновельможна пані... Це сильна фортеця... Вона витримає... витримає найгіршу облогу... Але треба поспішати...

На фамілійній нараді вирішено було — невідкладно, зараз таки ладнувати підводи, а жінок вислати ще сьогодні. Переполох зростав і все ширше охоплював населення палати, що мало підстави боятись Залізняка, мов чуми. В палаті знялася страшена метушня. Захопивши тільки щонайпотрібніші речі, жінки — і з ними абат Августин — сіли в берлин і під охороною добре озброєних гайдуків вирушили в дорогу.

Ніч була темна... Коли поїзд виїхав за браму, Бунський крикнув наздогін: “Не буду я родовитий шляхтич, коли не пришлю ясновельможним паням голови Залізняка!” Почувши це, Констанція зблідла й відкинулася на подушку. Але в темряві ночі ніхто не помітив її хвилювання. Виїхавши з брами, абат озирнувся, — там, ген — над Вишеньками крайнебо кривавилось загравою.

XLIII

Г Р О З А

Поїзд із жінками й ксьондзом летів скажено. Вони встигли захопити з собою тільки дорогоцінності, а з потрібних речей взяли тільки все те, що було найголовніше.

Карлиця Зюлейка їхала в одному берлині з Констанцією, примостившись в неї уногах. Старі пані ніяк не могли збагнути і з'ясувати собі цих зворушливо-ніжних відносин між красунею та маленькою нещасною потворою. Вони не могли догадуватися, що з ними їдуть дві спільниці злочину, які відчинили клітку льва, давши йому можливість розілляти ріки крові й запалити пожегаром Україну.

Абат Августин, скріпляючи свою відвагу міцним медом, що дві-три хвилини оглядався назад. Вишеньки палали й заграва дедалі ширше розливалася по темному небі.

Хвилювання втікачів не настроювало до розмови. Кожен поринув у свої невеселі думи. І тільки вряди-годи дехто промовив слово до сусіда.

— Не бійся, моя доню, — звернулась пані Гуманська до невістки. — Дасть Бог, — усе скінчиться гаразд... Замок міцний, а твій чоловік і наш завзятий пан Бунський напевно покажуть цьому бунтареві, що нападати на палати не буде йому так легко, як підпалювати фільварки бідних безборонних орендарів.

— Я нічого не боюсь і... нічого не знаю, — відповіла Констанція.

— Ти чула, як пан Бунський присягнув, що пришле нам голову злочинця?.. О, він дотримає слова!

— Не знаю!.. Нічого не знаю...

— Побачиш!..

— Невідомо, хто пришле голову — і... чию... Невідомо...

— Як ти можеш такі речі говорити?.. Я не впізнаю тебе.

— Я сама себе не впізнаю.

— Та заспокійся ж...

Пані Гуманська оглянулася, і відблиск пожежі відразу примусив її замовкнути. У величезному берліні стала тиша. Тільки чути було, як летять ошалілі коні та ляскають батоги. Брязкіт зброї охоронників ще більш дратував нерви.

В той час на подвір'ї перед палатою навантажували підводи панським добром. Метушня була страшенна, бо валка мусіла вирушити вдосвіта. Але виврядити її вдалося аж уранці.

Настав тривожний день. Всі ждали, що на великому шляху закурить хмарка куряви і потім з'явиться сам Максим Залізняк на чолі свого загону. Вартові на башті пильно стежили за дорогою, що йшла на Вишеньки... Увага їх була така напружена, що на варті вони часом починали галюцинувати, і їм уже ввижались вдалині відділи кінноти, цілий ліс списів, а подразнений слух навіть чув, як тупотять та іржать коні ворогів. Починалася тривога, але кінець-кінцем виявлялося, що вона фальшива.

— Чи не вдарити нам самим на ворогів? — раптом запропонував Бунський.

— Чи ви здуріли? — різко відповів пан Станіслав. — Ми ж не маємо певних інформацій, — скільки в нього людей, а здаватись на таких розвідчиків, як Хаїм, — більш ніж ризиковно. Тут у нас і рив, і гармати, а там у полі доведеться битися грудь об грудь... Ні, ваш проєкт нікудишній.

— Ви краще вислали б розвідчиків якомога дальше, щоб вони завчасу попередили, коли він ітиме, — запропонував Сванцевич.

— Я вже розіслав кількоро людей.

— Ну, й добре.

— Прийдуть вони сьогодні чи ні, а обідати вже час, — завважив ясновельможний господар, коли сонце стояло на вечірнім прюзі.

— Мій шлунок давно вже потребує чарки доброї горілки, — озвався Бунський.

До їдальні зібралися всі, хто лиш мав доступ до столу ясновельможних власників палати.

— О, ці присмаки були б іще ліпші, якби, розбишака сидів на палі перед нашими вікнами! — сказав Бунський, затираючи долоні.

— Пождемо, поки ви здійсніте свою обіцянку, — процідив крізь зуби пан Станіслав; базікання шляхтича починало вже дратувати його.

— Бунські завжди дотримували слова, — недаремно на нашому родинному гербі є собача голова — знак вірності..

— Добре... Чудово! — гукнуло кілька голосів.

Задзвеніли чарки, і присутні вже бралися за перекуску, коли раптом двері широко відчинилися, і блідий, мов стіна, пахоляк сповістив, що на шляху підносяться хмари куряви, а вартові бачили навіть вершників.

— Брешуть боягузи! — крикнув Бунський.

— А якщо це правда? — заперечив Сванцевич.

— В кожному разі задля якогось там бунтівника

ми не повинні переривати обіду, — вирішив Бунський.

— Ви знов починаєте плести дурниці! — розсердився господар. — Ідіть краще довідатись, що там діється. Якщо він близько, то вдарте на тривогу.

Бунський неохоче подався виконувати наказ. Гості вдавали, що їдять з апетитом, силкуючись також жартувати, але не всім це вдавалося.

Раптом із башти заревіла гармата. Всі позривалися й почали похапцем збиратися.

Залізник наближався. Він знав від своїх шпигів, що жінки вже встигли виїхати з палати, призначеної на вогонь і руїну. Давши їм час від'їхати далеко, він ішов тепер, як грізний месник, що не знає слова "помилування". Він не квапився, не поспішав, і наближався поволі, як темна грозова хмара.

XLIV

ПАЛАТА У ВОГНІ

Підійшовши до палати, загін Залізняка розділився на два крила, і ці живі крила, мов два могутні потоки, за півгодини обхопили оселю залізним обручем. Палата зустріла ворога гарматними стрілами, але ворог не відповідав, немов легковажив цю стрілянину, готуючись до чогось більш рішучого і певного. Кілька старих, поганеньких гармат робили більш клопоту оборонцям,

ніж нападаючим. Окруживши палату, Залізняк видимо вагався йти до штурму. Та ось із його загону до брами примчав козак, вимахуючи білою хустиною. Замкові гармати на мент стихли.

— Полковник чигиринський дозволяє панам Гуманським вивести жінок і дітей у безпечне місце, бо до ночі палати не буде! — крикнув парламентар.

У відповідь гримнули зрадливі постріли, — козак похитнувся на сідлі, мигнув червоний верх його шапки, і сполоханий кінь вернувся без вершника.

— Я знаю, що панова сім'я вже виїхала, але я хотів помилувати всіх тих, що без зброї, — сказав Залізняк, звертаючись до своїх штабовиків. — Але вони вбили мого післанця. Тепер нікому помилування не буде... До ночі тут мусить бути голе місце!.. З Богом, до роботи!..

Знов рух у козацькому загоні, а там он — якась метушня в задніх рядах, і враз — з чотирьох боків палати, немов з-під зачарованої палочки, вирости чотири загони, що трикутними колонами — мов лавина, що обірвалася з кручі, кинулись до штурму. Повітря аж сколихнулося від дружнього бойового крику. Звук людських голосів потонув у гуркоті гармат і рушничних вистрілів. Важкий густий дим розходився хмарами навколо. Миготіли списи, виблискували сокири, у хмарах диму то виринали, то зникали групи людей, що дерлися на паркани й частоколи...

— До брами!.. До брами!.. Обороняйте браму!.. — охриплим голосом кричав Бунський, задихаючись від диму.

А головна брама справді потребувала збільшеної оборони. Приступ був надто сильний і навальний. Дубова, залізом кована брама здригалася, тріщала й хиталась на своїх величезних завісах.

— Стріляйте!.. Гармату швидше!.. — командував Бунський, і не бачив, що кров бігла йому по щоці, бо куля відірвала половину вуха.

Притягнули гармату. Вона покищо мовчить, але в цю мить, коли брама впаде, вона зробить своє — і проріже цілу просіку в рядах ворогів, — так думали оборонці, що втратили вже надію оборонити браму. Зірвався вітер, відніс набік димову хмару, — і відслонив роз'юшені, озвірілі обличчя, цілий ліс блискучої зброї та купи вбитих, ранених і покалічених людей.

Нові постріли, і знов усе потонуло в диму.

— Я не знав, що за цим розбишакою йде така сила народу, — сказав Бунський до Гуманського.

— Значить, ми не втримаємо палати?..

— Небо забуло про нас... Ми протримаємось іще чверть години, — не більше, а тоді хвиля прорве греблю і залле усе...

— Ми пропали! — з жахом скрикнув Сванцевич.

— Рятуйтеся, хто може, — відповів Бунський. — Візьміть кращі коні і з невеличким загоном вірних слуг пробуйте пробитись до узлісся... Це — єдиний вихід.

— А ви? — спитав Гуманський.

— Я знаю, що мені робити... Я обіцяв прислати до Уманя голову бунтівника, але доля проти мене, — я мушу загинути. Рятуйтеся, час не стоїть!..

— Поперше, — яким робом звідси вихопитися? А подруге, ми не можемо залишити вас у небезпеці!

— Утікайте, бо незабаром буде запізно... Чуєте, як тріщить брама?.. Передайте моє привітання прекрасній нашій пані... Прощайте! — крикнув до групи людей, які — за його порадою — вже рішилися за всяку ціну втікти із замку.

Пан Станіслав і Сванцевич надіялися, що серед загальної колотнечі їм пощастить вирватися із цього пекла. Коли войовничі крики обложників збільшились і перемінилися в протяглий, грізний рев, Бунський побачив, що брама падає, і приложив гніт до гармати. Грім пострілу потонув у морі людських голосів. Гармата справді зробила проруб серед юрби, але вона не могла спинити живого потоку напасників. Бунський вискочив на ляфету і відмахувався шаблею, але за мить Гнатів спис смертельно пронизав йому груди.

Обложники опанували палату і добивали небагатьох оборонців, що випадково ще залишилися в живих.

Пан Станіслав разом зі своїм головним управителем вихром мчав ліською дорогою, благословляючи долю, що дозволила йому вирватися із замку. Йому й на думку не спадало, що Залізник сам особисто бачив, як він утікав, але владним голосом спинив погоню і дозволив йому втекти.

Підпаливши крила й надвірні будівлі, переможці грабували саму палату. Коли звідтіля винесли все, що можливо було винести, Залізник звелів відсту-

пити. У льох під палатою вкотили кілька бочок пороху і протягнули відтіля довгий льонт аж за околицю.

— Вогню! — скомандував Залізник.

XLV

ВИБУХ

Вогняний язичок швидко побіг льонтом до льоху панів Гуманських. Всі втопили свої очі в грізну фортецю, що вчора ще страхала серця повстанців. Хвилини напруження дуже повільно бігли серед цієї мертвої тиші. Всі стояли затаївши дух.

Нарешті настала грізна мить. Здавалось, — саме склепіння небесне розколалося й ось-ось упаде на перелякану землю. Загула земля, тремтіння страху пробігло зеленим листям дерев і навіть плесо спокійного ставу почорніло й сколихнулося. Важке каміння й обгорілі бальки вилетіли в повітря, — стіни розсипались; частини порваного даху порозліталися далеко по полях. Пожежа розгорялася — і все, що могло горіти, палало яскравим полум'ям.

Залізник дотримав свого слова. Коли настала ніч — палати не було, а на її місці горіло величезне багаття. Гайдамаки веселились біля завчасу винесених барил із медами й старими дорогими винами. Запорожці хвацьки затинали тропака, а тверезіші роздавали захоплену в палаті зброю всім тим, що прийшли на поклик Залізника з косами й дубинами.

Після півночі Залізник хотів трохи спочити й заснути, але до нього підбіг татарин Алі.

— Знаєш, які гості до нас прибули?! — скрикнув, радісно сплеснувши в долоні.

— Відкіля ж я можу знати? — відповів Максим, не розуміючи бурхливої радості свого помічника.

— Прибув Мустафа, а з ним старий дід... Той дід, якого ти звелів Мустафі вилікувати.

— Дідусь Данило?

— Так... Він уже здоров... Такий старий, а як на коні сидить!.. Дуже добре... Просто — джигіт!..

Він ще не встиг вимовити останнього слова, як до багаття підїхали два вершники. Старий Данило зліз з коня й мовчки обняв Залізника. Мустафа добродушно всміхнувся.

— А що, синку? Говорив я тобі, що піду панів бити, ось і прийшов... Бач, який я лицар?.. Га?.. Хе-хе-хе!..

Дід засміявся.

— Бачу, дідусю, і радію.

— Били мене, клятї, били, та все ж не доби́ли... Ми з Мустафою трохи припізнилися, а проте чули, як у вас тут загуркотіло... Я вже думав, що то святий Ілля на своїй колесниці їде, а Мустафа каже: “Ні, це наш Максим гуляє...” Так, так дітки, славно погуляли. Ну, тепер старому можна й чарку горілки дати... І розтрясла ж мене оця коняка... Треба чарчину — другу проковтнути, а третьою спину натерти...

Дід випив, закусив і закурив люльку.

— А де ж наша дівчинка? — спитав.

— Вона була тут десь недалеко... Гнат поїхав її шукати, і якщо знайде, то привезе до табору... Тут безпечніш, ніж у селі...

Залізник розповів дідові про лихо, що скоїлося з Катрею, потім поділився з ним своїми плянами, а табор поволі почав стихати, хоч не мало ще лишилося гуляк, яких зовсім не турбував похід, що мав відбутися ввечері. Вони не признавали втоми, і під звуки бандур затинали тропака, аж земля гула.

Визвавшись завести Гната до Катрі, Олесь хотів одночасно покористуватися нагодою, щоб відвідати своїх батьків. Але його зустріч із ними була сумна.

Здоровий організм о. Генадія поміг йому перенести всі муки, але очей не міг йому вже вернути ніхто.

Безталанна сім'я втратила була вже віру в краще майбутнє, з жахом вичікуючи наскоку якоїсь нової банди ворогів, що для звичайного "жарту" серед мук перервуть нитку їх страдницького життя.

Гнат і Катря сиділи на призьбі. Він до неї щось із запалом говорив, але — дарма; вона — немов сонна — тільки з призвичаєння бездумно й отупіло похитувала своєю чорнявою голівкою. Але враз нею струсонувало — і, рвучко схопивши милого за руки, довго, вперто й пильно дивилася йому в очі.

— Гнате... Де дідусь Макар? — спитала тихо.

— Ми знайдемо його... Ідьмо, серденько, зо мною. Там ніхто тебе не скривдить.

— А управитель?..

— Наш ворог напевно вже навіки сплющив свої прокляті очі...

— Ну, добре... Ідьмо...

Серце Гнатові радісно билосся, — він бачив, що його голубка ніби прокидається після важкого, нестерпного сну. З якимсь захопленням вона дивилась тепер на білий світ.

— Ну, паніматко, спасибі вам, що притулили сироту, — сказав гайдамака до попаді, що якраз вийшла з хати. — А тепер лаштуйтеся в дорогу... Вашій сім'ї буде в нас безпечніше... В нашому обозі є чимало жінок і дітей... А цією дорогою може проїжджати польське військо, і тоді вам лиха не минути...

Через годину з попового подвір'я виїхало дві підводи. На одному возі їхав о. Генадій з меншими дітьми, а на другому вместилися його дружина, Катря та всі ті мізерні рештки, що випадково залишилися з пограбованого священникового скарбу.

— Ми не сюди приїхали, — здивовано завважила Катря, коли перед її очима розкрилося півколо тополь, що замикали панський парк.

— Як то, — не туди? — спитав Гнат.

— Я бачу тополі, а де ж палата?..

— Еге... — засміявся гайдамака. — Палата високо літала та низько сіла... Нема більш палати... Поглянь, серденько, он у панських садах пасуться наші коні...

Здаля почулись крики, що зійшли на якийсь протяжний, невиразний гомін.

— Що це?.. — злякано спитала Катря.

— А як тобі здається?..

— Це наш славний полковник Максим Залізник об'їздить своє військо, — з гордістю пояснив

Олець; витроскуючи нагаєм, він вихром полетів туди, де виблискувала на сонці зброя Залізняка та його штабу.

А руїни палати диміли.

XLVI

НА УМАНЬ

Вістка про появу в таборі осліпленого о. Генадія блискавкою облетіла все військо.

— На Умань!..

— На Білу Церкву!..

— На Умань!.. — лунали грізні оклики; різкий крик пронісся полями, долетів до ліса й відгукнувся тисячами голосів: “На Умань! На Ууу...”

А Умань у той час гордо, звисока й легковажно дивився на грозову хмару, що насувала з північного сходу. Цю катастрофу з’ясовували масовим і наглим нападом, — а в Умані була міцна фортеця, сильна залага, великі запаси харчів і зброї, — чого ж боятися?.. Чи варто думати про гайдамацькі загони, про ватагу всякої наволочі, коли є можливість протиставити їм регулярне військо!

— О, ми швидко з цією голотою розправимось!
— вигукували уманські вояки.

Дами з палати без особливих пригод дісталися до Уманя. Абатові Августинові в дорозі частенько ввижались всілякі жахи і він тільки додавав страху решті подорожніх. Зрідка траплялися хлоп-

втікачі, що поспішали, мабуть, до табору Залізняка, але збройна ескорта відбирала в них охоту зачіпати поїзд. Під'їжджаючи до Уманя, абат Августин зітхнув легше і почав навіть бадьоритися, щоб затушувати свою недавню боязливість.

— О, як я шкодую, що не мав змоги полюбуватися, як наші молодці розправлялися з тими гультаями! — промовив ксьондз, коли на обрії замаячили вежі уманських костелів. — Уявляю собі, який це чудовий образ! Коли б швидше дочекатися вісток...

Загребські, близька рідня Гуманських, жили в Умані широко й розкішно. Скарбів у них було доволі, хоч злі язики запевняли, що недалеко вже той день, коли ясновельможний пан Загребський остаточно збанкрутує, бо досі услужні лихварі не сьогодні-завтра відмовлять панові кредиту.

В родині Загребських було багато молоді, а де молодість, там і веселощі. Приїзд поважної, багатой родини тільки оживив настрій. Не встигли дами як слід відпочити з дороги, як привітні господарі вже задумали костюмовий баль, на якому мусіло бути все родовите панство, що в той час перебувало в місті.

Про приготування до пишного балю говорили малі й великі. Кожна панянка аж із себе виходила, щоб притьмити інших своїм багатством і незвичайним одягом.

Констанції очікували з нервовим нетерпінням, бо слава про її вроду давно вже встигла облетіти місто, мов герольд прекрасної пані. Але самій Кон-

станції був байдужий і цей баль, і слава. Тривога, що зростала в душі, не дозволяла їй зосередитись на чомусь певному. Вона тепер якось тільки одним краєм торкалася життя, і що день, то глибше відчувала свою самотність. А того дня, коли мав відбутися баль, їй було особливо сумно. Журлива хмара оповила її звідусіль, і вона вже не бачила виходу. Коли заграла музика і стара Гуманська невдоволе-ним тоном висловила Констанції своє здивування, заставши її неприбраною, невістка почала скаржитись на втому й слабкість.

— Дитино моя, ти мусиш вийти, — тебе очікує весь цвіт тутешнього шляхетства... Прошу тебе, поспіши!

— Я не можу!..

— Треба панувати над собою.

— Я хвора.

— Прислати тобі лікаря?

— Не треба... Добре... Я зараз буду готова.

Вихід Констанції викликав сензацію, й увесь вечір вона була центром загальної уваги, цікавості та обожання. Кавалери докучали їй щохвилини. Їй стало важко в духоті ясно-освітлених покоїв, і вона вийшла в сад, ілюмінований різнобарвними вогнями. На ганку побачила стрункого юнака в уланському однострою, що стояв — спершись на колону. Побачила його тільки збоку, але серце їй чогось стрепенулось; відчула, як на неї дихнуло чимсь рідним, близьким і милим, — без краю милим...

— Невже це він?.. Чому ж я досі нічого не чула про нього? — прошепотіла Констанція, наближаючись до лицаря.

Улан обернувся, й очі його враз дивно засяяли. Сумніву більш не було, — це він, той самий юнак, що перший колись розбудив був серце недоступної красуні.

— Ян?! — скрикнула Констанція; і стривожена глянула навколо, — свідків не було.

Він мовчав.

— Ян!

Мовчазний лицар повернувся до неї, і вклонився глибоко, але холодно й церемоніально.

— Пані Гуманська мене впізнала?... Дивна річ!.. А я думав, що ви давно забули цього хлопчика, що мав відвагу кинути вам уноги свою душу й серце...

Слова “пані” й “Гуманська” були особливо підкреслені.

Констанція, забувши про правила етикету, забувши в цю мить про цілий світ, схопила його за руку й пристрасним, уривистим шепотом благала, щоб вислухав її.

— Пані, — тихше, будь ласка, бо нас почують, — сказав улан і, запропонувавши дамі руку, зійшов з нею в парк. За мить вони зникли в бічній алеї.

— Люди нас розлучили, але я вірив вам, — глухо сказав лицар. — Я пам'ятаю вашу обіцянку й дотримав своєї. Від того незабутнього вечора, коли я сказав вам: “Прощавай” — жадна жінка не мала доступу до мого серця... Я вірив, що небо зглянеться надо мною, і ждав на цю зустріч... І ось діждався...

Я вас зустрів... Я ждав на свою Констанцію, а зустрів дружину ясновельможного пана Гуманського...

— О, вислухай мене... — благала Констанція. — Вислухай... Я була легкодушна, може навіть злочинна, але я кохала тільки тебе... Все, все, що було пізніш — це важкий, нестерпний сон... Невже немає для мене прощення?.. Невже ти назавжди відштовхуєш мене?! О, змиლოსердсья надо мною нещасною... Я гину... Зрозумій... Гину... І ні одна рука мене не порятує...

— Чого ж ви вимагаєте?

— Прощення.

— Я вам простив.

— Прощення і... співчуття... як не кохання...

— Я занадто ціню й шаную давній світлий і непорочний образ своєї Констанції, який ношу в навіки зачиненому храмі свого чистого, першого й останнього кохання, — тому не можу тепер принизити фліртом пані Гуманської... — Ви — дружина іншого... Та, яку я мріяв назвати своєю дружиною, не може стати моєю коханкою... Прощавайте!..

— І жадного ласкавого погляду?..

— Прощавайте, пані Гуманська... Чуєте?.. Здається, за вами шукають.

— Яне, благаю тебе!..

— Прощавайте... Вже йдуть сюди!

У кінці алеї показалася група молоді.

— Де ж пані Констанція? — лунали голоси.

— Вона, мабуть, сховалася.

І враз замовкли, — побачили прекрасну паню на траві непритомну... Констанцію обережно пере-

несли до палати, а здогадам і сплетням не було краю, та все ж ніхто не підозрівав, що в алеї білих акацій розігралася понура драма. Акації — свідки безмовні, — чужої тайни не зрадять.

А музика гриміла, і баль шумів, і так врочисто мерехтіли зорі.

XLVII

ПЕРЕПОЛОХ

У розгарі балю, коли громи оркестр і тупіт танцюристів з дзвоном трусили шибамі вікон, під брамою Загребських спинилось кілька вершників на потомлених конях. Один зіскочив на землю й допоміг ізсісти товаришеві, що стогнав і без сторонньої допомоги не міг рушитись із місця. Спираючись на плече товариша, він поволі пошкандибав до ясно освітлених сіней. Зніяковіла челядь не хотіла впускати страшних гостей. Їх вигляд не викликав довір'я, бо одіж їх була покрита грубою верствою куряви, а взуття — в болоті.

— Скажи господарям, що прибув ясновельможний пан Гуманський, а з ним — родовитий шляхтич Сванцевич, — звернувся один з гостей до старшого гайдука.

За хвилину в дверях показався пан Загребський.

— Кого я бачу!.. Що з вами сталося?... — спитав, прочуваючи щось недобре.

— Все пропало... Ми ледве врятувалися з небагатьма людьми, — відповів пан Станіслав.

— О, горе нам!..

— Крім того, я ранений... Сліпа куля влучила мене в ногу... Рана горить... Сванцевич перев'язав, але це не допоможе... Треба лікаря... Ох, як же болить!..

Раненого завели до спальні і поклали в ліжко, пославши по лікаря.

— Сину мій... Нещасний сину... Яке горе... — лебеділа стара пані.

— Небо відвернулося від нас...

— Але ж що сталося з нашою палатою?..

— Її, мабуть, уже нема...

— А люди?..

— Ледви чи хто врятувався...

— А пан Бунський?..

— О, він напевне молиться за нас уже на тамтому світі, — відповів Сванцевич. — Він хотів недопустити ворога, і, мов лев, обороняв браму... Поруч із ним командував Прункевич... Вони, мабуть, і полягли пліч-о-пліч, мов брати... На кожного оборонця припадала сотня ворогів...

— О, святий Петро і святий Павло напевно вже зустріли наших бідних друзів... — слізно протягнув ксьондз.

Поки лікар змінював перев'язку, страшна вістка про загибель замку й приїзд пораненого пана Гуманського блискавкою облетіла по всій палаті. Замовкла музика, припинилися танці й гучні, веселі розмови. З уст до уст переходила страшна новина,

відразу прибиваючи останні рештки недавніх веселощів.

— Всіх перебито. Пан Станіслав із жменею людей, як лев, пробивався крізь ліс ворожих списів, — сумовито повторяв абат Августин, задовольняючи загальну цікавість, бо всі знали, що він уже встиг побувати в спальні й особисто бачити пораненого гостя.

Заля спорожніла. Гості наспіх роз'їздилися по домах. Лишилися ночувати тільки ті, що приїхали із сусідніх сіл. Констанція була прибита більш за всіх, але ніхто не догадувався справжньої причини її одчаю. Вона пішла до своєї кімнати і в знеможі впала на ліжко.

— О, Боже, прости мені мій страшний гріх...

Ридання заглушило її слова.

— Я радію, моя дитино, що застаю тебе на розмові з Господом, — почувся голос абата.

Констанція підвелася з колін, — в її очах блиснув смертельний гнів.

— Лишіть мене! — скрикнула різко.

— Дитя моє, до кого це ти так говориш?..

— До вас...

— Я не впізнаю тебе...

— То пізнайте й пам'ятайте, що я вас ненавижду!.. Так, ненавижду!.. Ви мене занапали... Ви оплели мою душу, мою волю своїми тенетами... Мов павук, ви снували своє павутиння, але ось ударив грім — і павутиння розлетілось... я більше вас не знаю і не хочу знати... Вийдіть звідси!

Останні слова вимовила таким сильним голосом, і з таким величним, енергійним жестом, що абат, замість втихомирювати її, виявив на своєму гладкому, пухнатому обличчі справжній жах і поспішив до старих дам, щоб повідомити їх про неприємну новину:

— Наша бідна пані Констанція, наша прекрасна дитина — збожеволіла.

Старі пані зжахнулися, заметушились і відразу почали радитись, як рятувати Констанцію. Плянам і проєктам не було краю. Абат був вдоволений, бо тепер уже не боявся, що різкий випад Констанції міг би підважити його авторитет. Більшу частину своїх скарбів стара пані щасливо перевезла до Уманя, тому то абат не хотів позбуватися свого впливу, і навіть надходяча гроза не змінила його плянів.

• XLVIII

В ДОРОГУ

З палатою Гуманських покінчили. Людям тут більш не було чого робити, — і тільки хмари гайвороння з карканням кружляли над трупами.

Коли вночі Залізник обмірковував дальший плян свого походу, до нього прискакав післанець з Уманя.

— Ждемо на вас, пане полковнику, і ніяк не можемо діждатись, — виголосив, не встигнувши скочити з коня.

— А що там діється тепер? — спитав Максим.

— Все добре... Пани гуляли, а тепер може й раді б вивтікати, але вже й самі не знають, — куди. Вони надіються на нас, на козацьке військо, а ми не такі дурні, щоб воювати за панські чуби... Хай думають, що хотять, але коли прийде що до чого, то ми покажемо себе...

— А сотник Гонта за ким тягне?..

— Сотник за панами... Та що нам сотник! Ми й полковника не послухаємо, не то що сотника. Скажу вам, пане полковнику, ще так: сотник — людина гарна, і ми любимо його. Панство теж до нього прихильне... Коли ж одначе сотник побачить, до чого воно йдеться, то не піднесе руки на своїх, — о, ні!

— Добру вістку приніс ти нам, братіку, а як тебе звуть?

— Я — уманський козак Дзюма.

— Ну, спасибі тобі, що до нас пристав. Роботи для твоєї шаблюки буде досить. Гаятись більш нічого, — постановив Залізник. — Пора в дорогу... Я піду на Умань, а частина війська тим часом поколошкає Білу Церкву й Лисянку.

Лисянка належала до пана Яблонського. В ній майже до останнього часу зберігався камінний чотиригранний замок, збудований на кручі над Гнилим Тикичем; за тих часів по рогах замку стояли башти з гаківницями. Замок був обведений міцним дубовим частоколом, і перелізти через ряди загострених колів було б важко навіть тоді, коли б у замку зовсім не було оборонців. Одначе тут була

чимала залога і, крім того, — досить усяких запасів на випадок довгочасної облоги.

Коли загін гайдамаків ішов на Лисянку, там саме перебував головний управитель, князь Кучевський, що приїхав оглянути цю багату Лисянську волость, в якій під той час було зо тридцять тисяч душ. Шляхта просто благала Кучевського, щоб дав їй притулок та оборону; юрбами приїздила вона й збігалася до Лисянки, всю свою надію покладаючи на міцний замок та силу залоги.

Але грізна твердиня перед “Золотою Грамотою” не була міцніша за милянську баньку. Грамота відразу примусила відчинити браму, й загін, немов гірський потік, залляв Лисянку. Кучевський сховався в льоху, що сполучував костел із замком, але його знайшли і там. Збожеволілого з жаху управителя вивели на майдан і тут, на очах народу, на очах тих хлопів, які ще недавно тремтіли на самий звук його ймення, — убили.

Білій Церкві пощастило більш, ніж усім іншим містам, що стояли на шляху Залізняка. Її замок був надзвичайно міцний і дуже зручно збудований. Положений вище всіх міських будинків, він зустрів гайдамаків пекельним вогнем. Гарматні кулі зчинили замішання в рядах козаків і, відразу зробивши вирву в атакуючій лаві, примусили загін відступити.

— Не варто даром губити своїх! — вирішив Василь Кремінь, і його підтримали старі запорожці, що були в загоні.

— Наше діло — в чистім полі працювати, — го-

ворив Однозуб, гарцюючи — дарма, що старий — на расовому бігуні.

— З'єднаймося з Максимом та йдім на Умань! — лунало звідусіль, і ці голоси взяли перевагу.

— В Умані тепер шляхти зібралось чимало.

— Авжеж!..

— Треба тільки поспішати, а то вони порозбігаються.

Коли з вежі білоцерківського замку побачили, що гайдамацький загін відступає і вирушає кудись убік, — радості обивателів не було меж. По всіх костелах заграли дзвони, вулицями рушили врочисті процесії, шляхта плакала з радості, обіймались і цілувались, мов на Великдень.

XLIX

УМАНЬ

Залізник швидко йшов на Умань.

Це грізне кубло здавна було ненависне запорожцям і гайдамакам. Запорожці стільки лиха зазнали від уманських полковників і губернаторів, що — коли тільки була нагода — завжди радо мстилися на них. Гайдамаки дивилися на Умань, — як на джерело всіляких злигоднів і нещастя, бо звідтіля на них щороку виходили облави, що переслідували їх аж до самого Запоріжжя. Уманський губернатор і козаки, що їх тримав Потоцький, зловили й винищили стільки гайдамаків від 1740 по 1760 рік, що

впродовж цих двадцяти літ біля міста було насипано дві величезні могили над кістками замучених. Гайдамаки — ясна річ — свого не попустили, і в 1750 році Умань спалили, вирізали половину його мешканців, а все Поділля й Київщину обернули в пустелю. Але в 1768 році в Умані була вже міцніша фортеця — з двома тисячами регулярного війська, завжди готового до бою. Крім того, там був піший гарнізон, багато гармат і загін шляхтичів-конфедератів — на службі в графа Станіслава Потоцького, одного з найбагатших магнатів того часу. Умань стояв у центрі маєтків цього польського дуки. Уманська волость розкинулася на тисячі гонів, а саме місто, як розповідають сучасники, було одно з найкращих міст лівобережної України. Греки, вірмени та жиди розвинули в ньому оживлену торгівлю. Шістдесят посесорів тримали ординацію в аренді й жили здебільшого в самому місті. Комісар мешкав у великому будинку з вежами, що був обведений міцним частоколом і могутніми бастіонами. За звичасм тих часів, великий дубовий частокіл оточував і ціле місто. Єдину браму обороняли з обох боків башти, озброєні гарматами й далекобійними рушницями. Браму завжди охороняла графська піхота.

Під містом була слобода, заселена виключно уманськими козаками, яких наділено було величезними пільгами і привілеями. Вони були зовсім звільнені від податків, мали великі ґрунти, одержували від графа зброю і навіть одіж, і — певна річ — були вдячні своєму патрону, що не жалів нічого.

щоб позискати їх симпатію і скріпити вірність. Потоцький не розумів, що куплена вірність не може бути тривка.

Коли залишалось уже тільки два гони до Уманя, до Залізняка знов прискакав уманський козак Сидір Шило. Він не мусів нікому вияснювати, — хто він, бо на ньому був однострій козаків Потоцького: жовтий жупан, блакитні шаравари, кутнуш та жовта шапка з чорним смушевим верхом і з такою ж невеличкою околичкою. Шило заявив, що йому вже терпцю не стало дождати, поки прийде славний чигиринський полковник, і він сам виїхав назустріч, щоб послужити своїм братам.

— Ну, і як же ви там, братіку, живете в тому Умані? — розпитував дорогою Олесь свого нового товариша.

— Живемо, хліб жуємо та горілочку п'ємо, — служба не важка, Богу дякувати, а все ж рука не підведеться бити своїх.

— А багато там буде вас усіх?

— Чимало...

— Скільки, наприклад?

— Тисяч зо дві, та й ще, крім того, сотень зо шість набереться... Таки що набереться... Навіть напевно!

— Ого!..

— А ти що думав?.. Ми, бачиш, живемо в слобідці, а граф наш — у своїм Кристинополі.

— Ну?

— При ньому служить три сотні козаків... Відбудуть своє — та й назад до слободи, а туди йдуть нові

три сотні... Така служба не важка... Та й яка це властиво служба?.. Чатуй та мочи вуса в горілці, ось і все... Цілий полк збирається тільки раз на рік — на Зелені Свята... Ех, коли б ти подивився тоді, голубе, на нас!.. Всі ми на конях, та ще на яких конях! Любо подивитись!.. Не кінь під тобою, а звір, — я тобі кажу... А все таки я втік... Гріх на своїх руку підносити.

— А чи багато ляхів утікає до Уманя? — спитав Максим, з'явившись раптом поруч юнаків.

— Сила-силенна, пане полковнику... Стільки шляхти назбігалосся і ще збігається, що в замку вже нема для неї місця... Вони самі табором стають біля Грекового ліса, а своє добро віддають на переховання комісареві Младановичеві та ректорові Іраклієві Костецькому.

Залізник поскакав уперед.

До Уманя щодня приходили нові тривожні, невиразні, заплутані, а інколи навіть зовсім суперечні вісті. Всі жадібно ловили кожну останню новину, кожну невідомо ким пущену поголоску, і врешті зчинилось таке безголов'я, що спантеличило навіть розсудливі голови.

Констанція ніяк не могла опам'ятатися після несподіваної зустрічі з молодим уланом, що вперше розбудив був колись її дівоче серце. Вона жадібно прислухалася до тих розмов, з яких сподівалася довідатися, як і де живе її милий, але дарма; ні одної розмови про нього не почула.

— Невже я ніколи його більш не побачу? — думала в розпучі, марнуючи дні біля вікна.

Одного разу побачила відділ кінноти, що наближався до палати Загребських. Попереду їхав він на білому расовому коні. Не доїжджаючи до палати, улан круто повернув коня в бічну вулицю, а відділ — за ним. Констанція хотіла подати йому знак, махнути хустиною або крикнути, але плач здавив її за горло.

— Боже мій!.. Змилуйся, — шепотіла, простягаючи руки перед себе.

А на площі вже лишилася тільки хмара куряви, та маси околишніх втікачів, що розташувалися під голим небом.

— Невже ж для кривоприсяжниці немає прощення — і не буде? — вирвалося з грудей змученої жінки.

— Що ти сказала, моя доню? — з тривогою в голосі спитала стара пані Гуманська, що непомітно ввійшла до кімнати й стояла біля другого вікна.

— Що я сказала?.. Не пам'ятаю... Не знаю... Я, здається, божеволюю...

— Не треба попадати в одчай. Може небо ще відверне біду від нашого міста...

L

ОБОРОНЦІ

З кімнати пана Станіслава донісся протяглий стогін. Раненому робили перев'язку, і він не міг стерпіти болю. Гладкий, чорноволосий грек зовсім не був такий добрий лікар, за якого він сам себе вва-

жав. У нього було куди більше зарозумілості, аніж знання.

Відвідати хворого зайшов господар дому, пан Загребський.

— Як почуваетесь? — запитав, сідаючи в глибоке крісло.

— Негаразд.

— Жаль, шкода... В особі ясновельможного пана ми тратимо приємного гостя й хороброго оборонця нашого міста... Дуже шкода... Але — дасть Бог — ваша недуга мине... Не треба сумувати...

— Я не сумую, — відповів Станіслав.

— То й добре!.. Я взагалі не признаю журби... Тепер багато - хто похнюпив носа і з жахом дожидає цього Залізняка... Дурість — і більш нічого... З таким військом, як у нашого шляхетного графа, ми швидко розправимося з бунтарями і поробимо з них гірлянди на шибеницях. Ха-ха-ха...

Загребський зареготав, аж шибки в вікнах задзвеніли.

— Я зараз іду до пана Рафаїла Младановича на засідання Ради... Пан губернатор запросив усіх поважних громадян, щоб обміркувати, яких треба вжити заходів для... як би це сказати?.. для припинення бунту... На мою думку, треба діяти відразу... Я завжди діяв швидко і виходило на добре. До побачення, мій коханий пане... Бажаю одужати й не нудьгувати... А втім, маючи таку прекрасну дружину, дивно було б нудьгувати... Ха-ха-ха...

У Младановича зібралася військова рада. Сюди прибули: козацький полковник — шляхтич Обух,

сотник Гонта, архітект Шафранський — старий воєк, що служив і воював під прапорами Фридриха Великого, ще декілька заможних шляхтичів, і пан Загребський. Наради тривали довго. Думали, гадали, радилися, міркували, але якби не старий Шафранський — уманські достойники ніякої певної програми не були б виробили.

— Дозвольте зголоситися до слова! — сказав уривисто.

— Слово панові Шафранському!.. Тихше!.. Слухаємо!.. — залунали голоси.

— Я багато балакати не вмію... Коли я був молодий, то бився в перших рядах... Тепер я старий, і моє діло — укріплити місто... Але оборонні споруди Уманя вже досить сильні. Чого ж тоді ми тут сидимо склавши руки й вичікуємо на ворога — поки він “ласкаво зволить” прийти? Треба вийти йому назустріч, треба вдарити знагла, — натиснути, не дати йому отямитися! Рекомендую це! Конче! Це мій погляд. Я скінчив.

Рада цю думку схвалила — і доручила Гонті сильним загоном козаків атакувати Залізняка. Гонта подякував за довір'я і склав урочисту присягу, що не поганьбить прапора свого графа.

Уманці відразу підбадьорилися, і скрізь було тільки й мови про те, як то Гонта приведе ненависного розбишаку на ланцюгу. На це конто немало випито було вина й меду. За кілька гонів від Умані Гонта отаборився і став дожидати Залізняка. Ждав недовго. Залізняк прийшов швидко — і теж зупинився за кілька гонів від козаків Потоцького. Звід-

си вислав до Гонти послів, щоб наклонити його до поєднання з гайдамаками — щоб спільними силами вдарити на Умань. Гонта не піддавався. А тим часом перевертні й шпигуни вже встигли донести Младановичеві, що сотник Гонта веде підозрілі переговори із Залізняком. Гонту викликали до Уманя і тут на зумисне приготіваній урочистості примусили його вдруге скласти присягу. Але посесори, що зазрили Гонті його блискучої кар'єри, намовляли Младановича проголосити сотника зрадником і без суду стягти йому голову. Младанович готов був уже послухати цих підшептів, але його, мабуть, стримувала непевність, — як поставиться до цього граф. Гонту викликали ще раз — ніби на нараду, і разом з ним до Уманя приїхало шість старшин: три сотники й три отамани. Збори були прилюдні — на майдані. Комісар у супроводі панів і ксьондзів вийшов на майдан і звернувся до прибувчих з промовою. Ця промова здивувала козаків, а даліше — вони почувалися зневаженими, — їм здавалося, що з них просто насміхаються.

— Пане Гонто! Доносять мені, що ти провадиш переговори із Залізняком, але я цьому покищо віри не йму, — закінчив свою промову комісар.

Гонта, що в той час про зраду навіть не думав, прийняв ці слова як кровну, тяжку образу; і коли з нього прилюдно — в асисті православного, католицького та уніятського духовенства, вдруге взяли присягу, — він зрозумів, що польські пани за його службу віддячилися йому... поличником. З невеселими думками виїздив він з Уманя до свого табору.

Понурі були й сотники з отаманами, що супроводили його. Крім того іще, зневажений сотник у дорозі випадково довідався, що його життя було дійсно в небезпеці, бо Младанович вже настільки не довіряв йому, що навіть — як виявилось — уважав за властиве перехопити й затаїти перед ним того листа, що прийшов від графа. Коли він приїхав до свого табору, Олесь вручив йому лист від Залізняка.

Після звичайних запевнень щодо дружби, поваги і всіляких компліментів — Залізняк писав:

“Не повірю я, щоб твоє козацьке серце так пройнялося панським духом, щоб ти пішов проти своїх братів. Ви втішались панською ласкою до часу, але всі вони — віроломні зрадники. І знаю я, що на твою голову багато є охочих. Пани всім вам кидають із свого багатого стола обглодані кістки, а ви їй раді. Кличу тебе: стань із нами! Не будемо проливати крові своїх братів, а краще з’єднаймося і вдармо на ворога, щоб за одним разом і долю, і волю собі вибороти!”...

Цей лист, з натяками на лукавство панів, зробив валике враження на гордого, — а тепер так смертельно зневаженого — сотника. Але він усе ще вагався. Про це вагання й боротьбу Гонти самого з собою ще довго опісля співали кобзарі під сумовиті звуки бандури:

“Ой, як мені, пани-молодці, Умань грабувати
І на свого батька-пана руку підіймати”...

Козаки Гонти, довідавшись, що шляхта насідалася на життя їх улюбленого сотника, так обурилися, що

вести їх на Залізняка було вже неможливо. Під натиском громадської думки Гонти вирішився з ворога Залізняка стати його союзником і другом. Команданти обох загонів зустрілися особисто й запряглися діяти спільно. Полковникові Обухові, що хоч і не хотів пристати до повстанців, але й також не мав охоти боронити ворогів України, Гонти й Залізняка уможливили втечу за кордон, а самі на чолі всіх своїх сил пішли на Умань. Ця жива ріка перекидала на своїм шляху всі перепони, розмивала греблі й шалено рвалася вперед. Спинити її було так само важко, як важко стримати стрілу, пущену з туго натягненого лука.

ЛІ

Ж А Х

В Умані — тривога. Вістей про військо, вислане проти Залізняка, не було, а противники Гонти переконували всіх, що від нього годі ждати рятунку, бо він уже зрадив їх. Тривога зростала вже не по днях, а по хвилинах.

— Треба випроводити жінок і дітей до Таращі, — радили розважніші й обережніші.

— Нащо роздувати страх? Паніка й так уже охопила багатьох, — різко відповідав Младанович, а за ним те саме — Загребський і всі ті, хто вважав Залізняка за розбишаку, що набрав ватагу всякої наволочі, яка розбіжиться від першого гарматного вистрілу.

Шафранський не встрявав у ці розмови, а зміцняв башти й мури. Він щоднини придумував якісь удосконалення в оборонних спорудах і негайно здійснював їх. Робота в нього аж клекотіла, бо це була людина чину, а не слів. Він бачив, що після виходу козаків у місті залишилось мало оборонців, тож сам невтомно, майже без відпочинку вартував на башті, щоб завчасу помітити ворога. Минуло ще три томливі дні. Одного разу, стоячи на вежі, Шафранський побачив полк, що наближався в повному порядку, і по жовтих кунтушах зараз упізнав графських козаків.

— Бачите, панове, — ви дарма нападалися на пана сотника! — крикнув до шляхти, що товпилася під баштою.

— А що?.. Що сталось?.. — залунали голоси.

— Сталось те, що мусіло статися. Пан Гонта, значить, упень вирізав бунтівників, нагаєм розігнав банду і тепер вертається до нас... Я все це передбачував.

Хто тільки міг викарабкатися на башту, — всі поспішали туди, щоб на власні очі переконалися, що воно справді — так.

— Наші хоробрі козаки таки добре покарали гультайв, — гукали одні, весело затираючи долоні.

— Ого, тепер вони вже не скоро поважаться піднести голову! — додавали інші.

— Бач, уже й самого сотника видно!

— А я бачу Залізняка! — скрикнув Загребський.

— Як то — Залізняка? — посипались тривожні запити.

— А так... Його прив'язали ланцюгом до коня й везуть як здобич.

— Не шкодило б зараз таки придумати для злочинця відповідну кару, — сказав Младанович.

— А переможцям бенкет улаштувати на весь Умань, — додав Загребський.

Гонта наближався, але під Грековим лісом зупинився й почав готуватися до бою.

— Е, панове, ми, мабуть, помилились! — нерішуче сказав Шафранський.

— Так, так! — відгукнувся Загребський. — Я таки трохи помилився. — Злочинця ще не впіймано, він, мабуть, іде слідом за паном сотником, і бій буде біля Грекового...

— Тим краще, ми допоможемо Гонті вибити ворога до ноги! — загомоніли пани.

Враз на Звенигородському шляху знялася величезна хмара густої куряви. Уманці почули іржання коней, скрип коліс і галакання людей, що нагадували далекий морський прибій. У тій хмарі почали вирізнятися обриси вершників, а потім відслонилася страшна сороката орда пішого й кінного народу. Авангард порівнявся з Грековим лісом і похід зупинився. З юрби виїхав якийсь вершник, а з відділу Потоцького — Гонта. Вони з'їхалися в чистім полі й подали собі руки. Аж тепер уманці зрозуміли свою помилку, переконавшись наочно, що Гонта й Залізник — спільники.

Ударив тривожний дзвін. Йому відповіли дзвони всіх уманських святинь; вулицями міста тихо посувалася процесія, але співу й молитов не було чути серед божевільних зойків та голосіння жінок.

Шафранський вишикував свою залогу в лави. В цю мить з міської в'язниці вирвалося півсотні в'язнів; поперескакувавши через частокіл, вони подались до Гонти й Залізняка. Варта й козаки пішли за прикладом визволених в'язнів. Та ось ревнула гармата, й уманці відчули, що їх час прийшов.

ЛП

ЗАГИБЕЛЬ УМАНЯ

Винищивши безборонних мешканців мідміського табору, Залізняк і Гонта облягли місто. Гайдамаки, не вважаючи на пекельний гарматний вогонь, з якоюсь дикою несамовитістю кидалися на дубовий частокіл, рубали його, підкопували, бралися палити, — словом, робили все, щоб вдертися до міста. Але поки в обложених були набой і вода, вони відбивалися від ворога — як могли. Та врешті води не стало, — спраги вгасити не було чим, а літнє сонце жарило немилосердно. Люди падали в знемозі, а все ж таки відбивалися. Після тридцятигодинної стрілянини пороху не стало. Постріли лунали все рідше, і незабаром замовкли.

Младанович побачив, що рятунку нема і, щоб не дратувати ворога ще більше, звелів відчинити

головну браму. Бурхливим, живим потоком ринули гайдамаки в місто, заливаючи вулиці, площі, провулки. Потекла кров струмками і — як оповідають історики — почалися сцени — немов за найжорсткіших днів варварського середньовіччя.

Гонті подали біля костюлу затаєний перед ним лист Потоцького. Сотник нахмурич чорні брови і крикнув: “Беріть комісаря і всю його рідню!”

Младановича з сім’єю віддано на страшну кару.

— Рятуй нас, пане Яремо! — благав Младанович сотника, що стояв поблизу.

— Хай вас Бог рятує, а я вас тепер не обороню, — понуро відповів сотник. — Юдо лукавий! Чом ти раніш не віддав мені цього листа?! — раптом осатаніло скрикнув Гонта і одним ударом шаблі рішив Младановича на очах його сім’ї.

Шафранський загинув, обороняючи башту. З родини Младановича козаки помилували тільки двох дітей — Вероніку і Павла.

Залізник з групою особистих козаків перш усього подався до будинку Загребських, де жили Гуманські. Але на початку вулиці трапилася перешкода: Ян Колінський з ватагою вірних слуг постановив до останнього віддиху захищати цей будинок; його люди мали ще трохи набоїв, і завзято відстрілювалися. Та ось Залізник прицілився з мушкета, і куля прошила груди молодого улана.

Слуги підхопили його й віднесли до Загребських, де тепер зачинилися господарі й гості. Раненого поклали в залі. Збожеволіла з одчаю Констанція схилилась над ним в узголовах і безтямно ше-

потіла то благання, то прокльони... Цей одчай уже нікому не здавався дивним чи незрозумілим. Близька власна смерть не дозволяла людям думати про інших...

— Прости... Прости мені нещасній... Прости злочинниці, — шепотіла вона.

Погаслий погляд спинився на ній, — вона вичитала в ньому прощення, і по щоках їй побігли краплисті сльози... Ян мав ще настільки сили, щоб взяти її руку й піднести до своїх уст. Констанція припала до вмираючого, і уста її злилися з його устами. Вона хотіла дунути в нього життя, силу, але немилосердна смерть не вважала на її благання.

В цю мить з грюкотом відскочили двері, — в залі появилися гайдамаки. Крики... благання... кілька пострілів і стогін жертв. Коли дим розвіявся, Залізник побачив Констанцію — мертву. Може сама стрілила собі в серце, а може її влучила сліпа куля, — невідомо.

Залізник довго стояв над її холодним трупом. Лице його було темне, мов громова хмара. І пригадав собі, що вона ще при першій таємній зустрічі в парку оповіла йому про своє чисте, півдитяче кохання з одним юнаком, а серце відразу сказало йому — хто цей блідий лицар, що так хоробро й завзято боронив дім, де жила Констанція... Залізник звелів викопати серед парку глибоку могилу і сам спустив у неї мертву красуню та її безмовного лицаря.

У цей кривавий день винищено було дуже багато шляхти, а народ прозвав цю страшну розплату

“уманською різнею”. Не один, рятуючи життя, прийняв віру православну, а хрестив старенький панотець у церкві святого Михаїла. Немало тоді молодих шляхтянок повиходило заміж за козаків.

Від зорі й до зорі лунали козацькі пісні, гарматний гук і пальба рушниць. Гайдамацтво бенкетувало, а гори трупів нікого не смутили.

Чи треба крок-у-крок змальовувати безпощадність переможців? Досить того, що Гроново, Манастиріще, Теплин, Дашево, Тульчин, Гайсин і Лоджин були спалені й розграбовані дощенту. Кров лилася скрізь і панувало жорстоке “око за око, зуб за зуб”.

Приборкування Барської конфедерації не дало змоги королеві вислати проти гайдамаків якогось більшого війська, тож до Уманя пішов тільки невеличкий відділ на чолі рейментаря Стемпковського і субальтерна Якова Комаровського.

Залякана побідами гайдамаків — цариця вислала полковника Кречетнікова з кіннотою і тисячею донців, щоб їх приборкав. Кречетніков, сказавши гайдамакам, що його вислано проти конфедератів, здобув їхнє довір'я й хитрощами без бою опанував Залізників загін.

Гонту було видано полякам. Залізняка з групою товаришів запроторили до Київської фортеці. Почалися езекуції. Людська жорстокість переходила всякі межі. Кат здирав з Гонти шкіру пасами, а потім оскальпував його й на оголений череп знов натягнув шкіру, перед тим натерши його сіллю. Нещасному сотникові відрубали руки й ноги... В та-

кому стані його напівмертвого показували народові на пострах.

Людей живцем палили, вішали й розпинали. В Лисянці Стемковський без слідства й суду скачував не смерть шістсот людей. У лисянських дівчат з того часу завівся звичай вплітати в косу поруч ясних стрічок — також і чорну; ця жалобна бинда ще й досі підтримує в народі пам'ять про нещасних мучеників.

Багато з тих, кого ми бачили на сторінках нашого оповідання, скінчило своє життя на руїнах Уманя або під сокирою ката.

Катря, живши біля свого милого, одужала і їй пощастило разом з Гнатом утекти від польських переслідувань у степ, де вони незабаром збудували свій зимовник.

Схвильована, бурхлива ріка життя не скоро ввійшла в свої береги. Люди понуро дивились на страшні езекуції, сподіваючись ізнов віддячити за них.

Гуманські знайшли свій вічний спокій під руїнами палати Загребських, а з ними на тамтой світ відійшов і абат Августин. Тільки Зюлейка якимсь дивом урятувалася.

Олесь із загоном запорожців кудись зник. Юнак дотримав своєї чорної присяги і жорстоко мстився за страждання осліпленого батька. Так і прозвали його в народі — Олесь Сліпак.

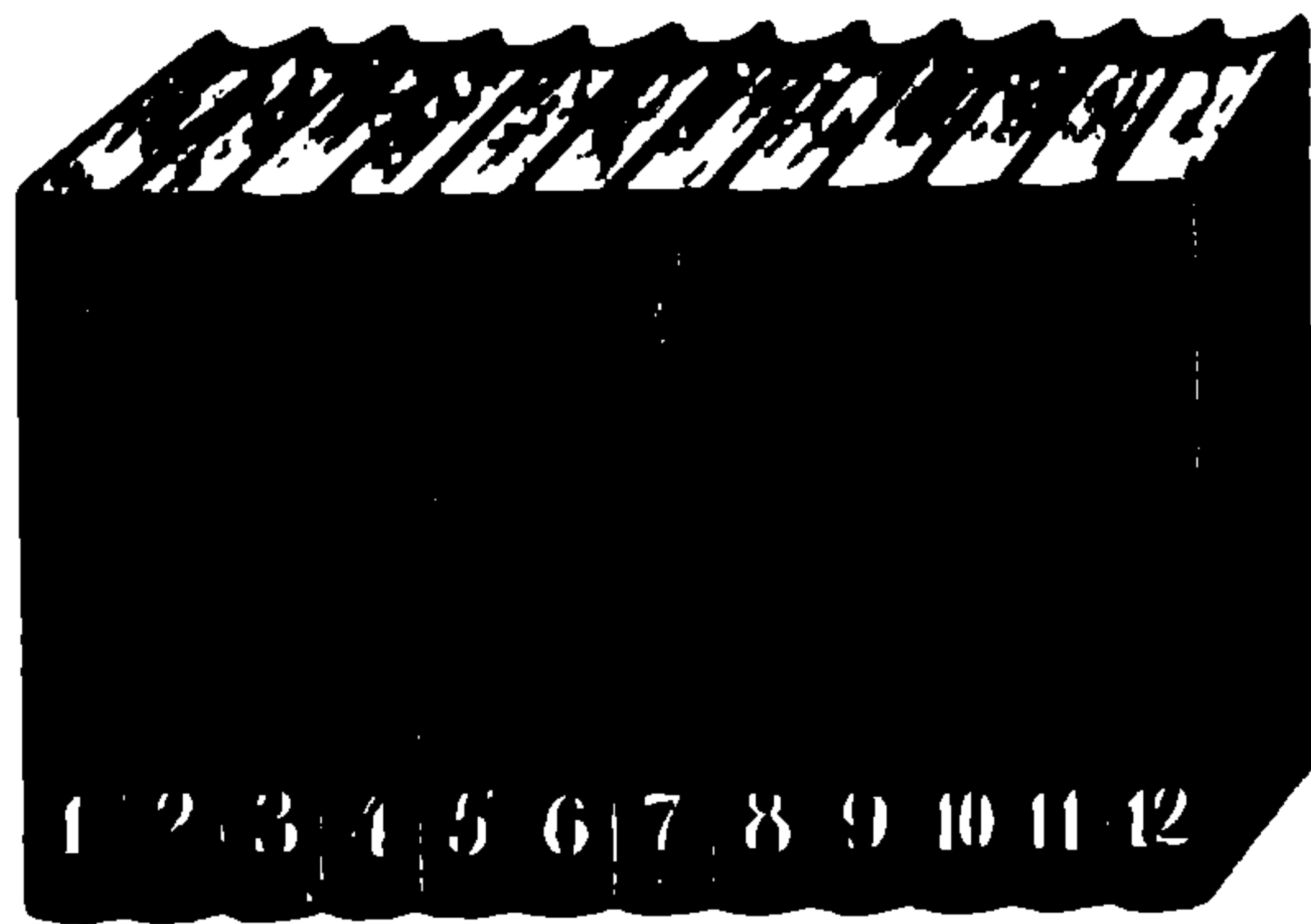
Залізняка засуджено на заслання, але по дорозі на Сибір він утік і щез без сліду. Одначе пам'ять

про нього живе в народі донині. В Україні співають про нього смутних пісень і прославляють подвиги Залізняка в боротьбі за повернення людських і національних прав її многострадальному народові.

К і н е ц ь

Ваші зауваження про цю книжку просимо посилати на адресу Клубу Приятелів Української Книжки.

**Тоя виглядає бібліотека
КЛУБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
з 12-ти книжок**

Передплата на 12 книжок вносить в Канаді й ЗДА всього \$9.50. В Англії й Австралії 4 фунти. В інших країнах \$10.00. Поодинокі значно дорожче, бо 12 книжок буде коштувати коло 16 доларів.

ДОСІ ПОЯВИЛИСЯ:

- 1—2) О. Гай-Головко: "ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ" — два томи. Ціна за два томи \$2.75.
- 3—4) В. Чапленко: "ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ" — сатирична повість у двох томах. Ціна за 2 томи \$2.50.
- 5) Іван Смолій: "КОРДОНИ ПАДУТЬ" — повість, один том. Ціна \$1.50.
- 6) Юрій Тис: "ШЛЯХАМИ ВІКІВ" — історичні оповідання, один том. Ціна \$1.25.
- 7) Л. Мосендз: "ЛЮДИНА ПОКІРНА" — оповідання, один том. Ціна \$1.25.
- 8—9) Рекс Біч: "ЗАЛІЗНИЙ ШЛЯХ" — 2 томи, повість з піонерського життя на Алясці. Ціна за 2 томи \$2.50.
- 10—11) Василь Радич: "МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК" — 2 томи, історичний роман. Ціна за 2 томи \$2.50.
- 12) Микола Гоголь: "СТРАШНА ПОМСТА" та інші оповідання. Ювілейне видання з приводу 100-річчя смерті письменника. Ціна \$1.50.

**ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ВИДАННЯ "КПУК" ТА НАКЛО-
НЮЙТЕ ДО ЦЬОГО СВОЇХ ПРИЯТЕЛІВ І ЗНАЙОМИХ !**

Адреса Клубу :

UKRAINIAN BOOK CLUB, LTD.

834 1/2 Main Street

WINNIPEG, CANADA

Phone 591 419

